

A TERMÉKENYSÉGI ÁTMENET MINTÁI EGY MIKRORÉGIÓBAN (ZSÁMBÉK, TÖK ÉS PERBÁL) A 19. SZÁZAD VÉGÉN, A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Őri Péter

ÖSSZEFOGLALÓ

Tanulmányunk a magyarországi preindusztriális termékenység szintjét és területi, felekezeti különbségeit, valamint a termékenységi átmenet sajátosságait kutatja egy Budapest közeli, vegyes etnikumú és felekezeti mikrorégió 19–20. századi népesedéstörténetének rekonstrukciója segítségével. Először a vizsgált három település (Zsámbék, Tök és Perbál) településszinten aggregált adatai segítségével tárjuk föl a termékenységi különbségeket és ezek változásait a 19. század végétől a II. világháborúig. Majd az 1970-es népszámlálás 25%-os mintájából származó termékenységtörténetek többváltozós statisztikai elemzésével próbáljuk jobban megérteni a termékenységcsökkenés folyamatát.

A makroadatok alapján megerősítést nyert, hogy legalábbis a 19. század második felétől markáns etnikai-felekezeti különbségek figyelhetők meg, amelyek okairól egyelőre csak hipotéziseket lehet megfogalmazni. A 20. század első felében a gyermekvállalás korábbi életkorra összpontosult, rövidebb életszakaszra korlátozódott, és a termékenység csökkent. A termékenység szintje összefüggést mutat az iskolai végzettséggel is, a magasabb végzettségűek gyermekvállalási hajlandósága alacsonyabb, a termékenységcsökkenés szekuláris trendje mellett a világháborúk és a gazdasági világválság hatása is jól kimutatható. Ugyanakkor a korábbi lokális etnikai differenciák hatása sem tűnt el a 20. század első felében.

Tárgyszavak: történeti demográfia, demográfiai átmenet, termékenységi átmenet, retrospektív adatok, eseménytörténeti elemzés

Őri Péter, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
E-mail: ori@demografia.hu

BEVEZETÉS¹

A magyarországi preindusztriális termékenység szintjét és területi, felekezeti különbségeit, valamint a termékenységi átmenet sajátosságait számos tanulmány igyekezett feltárni.² Az aggregált adatokra épülő makroelemzések mellett szép számmal születtek településszintű családrekonstrukciós elemzések is, amelyek segítettek feltárni a lokális termékenységi különbségeket, és jobban meghatározhatóvá tették a termékenységi átmenet kezdőpontját, miközben cáfolták – a korábban népszerű – a felekezeti, etnikai sajátosságokra építő magyarázatokat a tudatos születéskorlátozással kapcsolatban.³ Így ma országos szinten átfogó képünk van a termékenységi átmenetről, tudjuk, hogy bizonyos régiókban (elsősorban Dél-Magyarországon) meglehetősen korán (a 18. század végén, a 19. század első felében) megjelent a születéskorlátozás (de korántsem csak a református magyarok körében [Andorka 1987a: 273, 1998: 437]), hogy az 1850-es évek házaspárosai már jelentős mértékű termékenységcsökkenést mutatnak (Dányi 1991b). Ennek következtében a demográfiai átmenet „klasszikus” időszakában (1880 és 1910 között) a házaspáros termékenység kevésbé csökkent, mint sok más európai országban (Dányi 1991a), miközben 1880-ban annak szintje nemzetközi összehasonlításban már igen alacsony. De az is világossá vált, hogy számos településen csak az I. világháborút követően indult el a végleges és jelentős termékenységcsökkenés, illetve, hogy a két világháború között annak egy új szakasza kezdődött, amelynek során az 1940-es évektől a termékeny korba lépő nők között már a kétgyermekes modell vált uralkodóvá. Számos tanulmány mutatott rá ugyanakkor a termékenységcsökkenés foglalkozás, felekezet vagy iskolai végzettség szerinti differenciáira (Andorka 1969, 1987a, Dányi 1991b, 1994, Kamarás 2000, Szukicsné 1986, 2000, Thirring 1936, 1941, 1959). Mindezidáig azonban kevés kísérlet történt egy település vagy településcsoport demográfiai folyamatainak egyéni szintű adatok felhasználásával történő longitudinális vizsgálatára, amely kiterjedne a két háború közötti időszakra vagy a II. világháborút követő évtizedekre is, noha a demográfiai átmenet lezáródását

¹ A dolgozat a 113100. számú OTKA-pályázat („Termékenységi átmenet mikroperspektívából a 19–20. századi Magyarországon”) által támogatott kutatás keretében született.

² Az átmenet előtti korszakra lásd mindenekelőtt: Andorka 1987a, 1991a, Hablicsek 1991, Dányi 1991a, 1991b, Őri 2003, Pakot 2013. A demográfiai átmenetről lásd Thirring L. 1936, 1941, 1959, Tekse 1969, Demény 1968, Dányi 1977, 1991a, 1991b, 1991c, 1994, Katus 1980, Kamarás 1991, Hablicsek 1995, Szukicsné 1986, 2000, Őri 2006, 2007.

³ Elsősorban Andorka Rudolf (1969, 1970, 1987b, 1991b, 1998) kutatásaira kell gondolnunk. Emellett igen fontos eredményeket hoztak Dányi Dezső (1991b) mintavétele, Benda Gyula (2008) keszthelyi, Pakot Levente székelyföldi (2013) és nyugat-dunántúli (Pakot 2014, 2015, 2016, Pakot–Őri 2015), valamint Koloh Gábor (2013a,b, 2014) ormánsági családrekonstrukciós kutatásai is. A magyarországi családrekonstrukciós kutatások mérlegét adja: Benda 2006.

a legtöbbször az 1960-as évekre teszik (Dányi 1991a, 1991c, Andorka 1987a: 270–287). Másrészt Magyarországon a mikroelemzések során a hagyományos családrekonstrukciós módszer meghaladására sem tettek sok kísérletet, illetve forrásként is az 1895 előtti korszak felekezeti anyakönyveit használták. Pedig léteznek egyrészt azok az elemzési technikák, amelyek a demográfiai viselkedés hosszú távú változásai mellett a háttértényezőket is jobban meg tudják ragadni, gazdag kontextusban modellezve az egyéni viselkedést (eseménytörténeti elemzés).⁴ Másrészt nyilvánvalóvá vált, hogy eseménytörténeti elemzést lehet anyakönyvekre, illetve családrekonstrukciós adatokra is építeni (Gutman – Alter 1993, Pakot 2013). Az is kiderült, hogy éppen a kulcsfontosságú, 20. századi periódusra léteznek alternatív források a felekezeti és állami anyakönyvek mellett (Pakot 2014, Pakot 2015, Őri – Pakot 2015). Ilyen például az 1970-es népszámlálás 25%-os reprezentatív mintája, amelynek individuális szintű adatai fennmaradtak, és amelyekből a mintabeli, megfelelő életkorú (50 éven felüli) nők teljes reprodukciós története rekonstruálható, a népszámlálás során kérdezett részletes, egyéb adatokkal együtt (KSH 1977). Így a korábbinál egyszerűbb, kevésbé munkaigényes lehetőség nyílt a 20. századi termékenységi átmenet mikroszintű elemzésére. Egy korábbi tanulmányunkban azt vizsgáltuk, hogy két kistérségben, a nyugat-magyarországi Bükön és környékén, illetve a Budapest közeli Zsámbéki-medence három településén hogyan, milyen tényezők hatására, milyen differenciák mellett alakult át a termékenységi viselkedés (Őri – Pakot 2015). A Zsámbéki-medence három településéből azonban kettő esetében (Zsámbék és Perbál) a II. világháború után a németek kitelepítésével a lakosság jelentős mértékben kicserélődött, így az 1970. évi népszámlálás alapján elemzett népesség csak részben volt azonos a két falu háború előtti lakosságával. Korábbi elemzésünkben így nem a falvak népességfejlődésére fókuszáltunk, hanem az 1970-ben megszámolt népességet vizsgáltuk, többek között figyelembe véve a vándorlást, illetve a beköltözés termékenységre tett hatását is.⁵ A népesedési folyamatok lokális vizsgálatának következő lépése a mikrorégió 20. századi demográfiai változásainak alaposabb feltárása, részben 20. századi népszámlálások és állami anyakönyvek nem nominatív adatai alapján, részben pedig a helyben született népességre vonatkozó 1970-es népszámlálási adatok felhasználásával. Így próbáljuk megragadni a 20. század elején is fellelhető lokális eltéréseket, másrészt ezek hosszabb távú alakulását is figyelemmel tudjuk

⁴ Történeti demográfiai alkalmazásáról lásd például Gutman – Alter 1993, Alter 1998, Bengtsson et al. 2004, Kok 2007, Tsuya et al. 2010. Magyarul minderről: Pakot 2010, 2013, Őri 2010, 2012.

⁵ Amúgy a különbség statisztikailag nem volt szignifikáns, a betelepített családok termékenysége nem tért el lényegesen a helyben születettekéétől (Őri – Pakot 2015: 136–138).

kísérni, és az átalakulás finomabb részleteibe is betekintést nyerhetünk, legalább a helyi népesség egy részét vizsgálva.

ELMÉLETEK ÉS KUTATÁSI EREDMÉNYEK A TERMÉKENYSÉGI ÁTMENETTEL KAPCSOLATBAN

A termékenység szintje jelentős eltéréseket mutatott a hagyományos társadalmakban is, amint azt számtalan makro- és mikroszintű kutatás kimutatta. Jelentős különbségek mutatkoztak akár régiók, akár etnikai vagy felekezeti csoportok, akár társadalmi rétegek szerint. A földrajzi különbségek feltehetően elsősorban a szóban forgó népségek eltérő összetételéből fakadhattak. A felekezeti (vagy esetleg az etnikai) hovatartozás közvetlenül is hathat a termékenységre az adott csoport sajátos értékein és normáin keresztül, vagy a tapasztalt eltérések lehetnek áttételesen az adott közösségek eltérő társadalmi összetételének eredményei (Van Poppel – Derosas 2006). Emellett egy sereg egyéb tényezőt is figyelembe kell vennünk. A családi élet számos tényezője közvetlen összefüggésben áll a reprodukciós viselkedéssel, és szintén jelentős különbségeket mutathat. Így a házasságkötési szokások (az első házasságkötés jellemző életkora, a nem házasodók aránya), a felnőtt kori halandóság (a megözvegyülés gyakorisága, a házasságok hossza, az újraházasodás lehetősége és gyakorisága), a csecsemő- és gyermekhalandóság szintje (amely kihat a születek közötti intervallumok hosszára), a szoptatással kapcsolatos normák, az örökösödési szokások, a gazdálkodás módja, a háztartásszerkezet, az idegen munkaerő alkalmazásának lehetőségei, a gazdálkodás módja, a vándorlás lehetőségei mind befolyásolhatják a termékenység szintjét. Az is bebizonyosodott, hogy a termékenységi átmenet előtt sem volt a születéskorlátozás teljesen ismeretlen, noha nyilvánvalóan nem volt jellemző szélesebb társadalmi rétegekre, előfordulhatott, hogy néhol átmenetileg vagy akár véglegesen bizonyos közösségek érdekeltté válhattak termékenységük csökkentésében.⁶ Az elmúlt bő évtized mikrokutatásai alapvetően régi forrásokat (anyakönyvi adatok és családrekonstrukciós adatbázisok) és új elemzési technikákat (event

---

⁶ Sokat emlegetett példa a 17–18. századi genfi polgároké (Henry 1956), de ugyanígy említhetnénk a születéskorlátozó ormánsági telkes jobbágyokat, illetve birtokos parasztokat is (Andorka 1970, 1987b).

history analysis – eseménytörténeti elemzés) használva megerősítették a fenti megállapításokat. Ha a születéskorlátozást tágabban értelmezzük, tehát nemcsak a kívánt gyermekszám elérése utáni nagyfokú tudatosságot és előzetes tervezést mutató tevékenységet (stopping behaviour) értjük alatta, hanem a reprodukció bármely tudatos befolyásolását is, akkor a premodern Európában erre számos példát találhatunk (Tsuya et al. 2010). Svédországban, Németalföldön, Németországban – miközben nyilvánvalóan nem volt határozott elképzelésük az ideális gyermekszámról vagy az eléendő befejezett termékenység szintjéről – rurális és városi környezetben is tudatosan szabályozták (nyújtották) a születek közötti intervallumok hosszát, elsősorban a külvilág változásainak hatására, azaz a gazdasági krízisek, áremelkedések idején elsősorban a szegényebbek megpróbálták elodázní a következő gyermek megszületését (spacing behaviour – Bengtsson – Dribe 2006, 2014, van Bavel 2004b, van Bavel – Kok 2004, Dribe – Scalone 2010). Mindez ráirányítja a figyelmet a termékenység társadalmi csoportonkénti differenciáira (Tsuya et al. 2010, Dribe – Oris – Pozzi 2014), a termékenységi átmenet előtt gyakran az elitcsoportok, a lokális „intelligencia” (nagybirtokosok, gazdatisztek, lelkészek, tanítók, orvosok stb.) mutatták a legmagasabb termékenységet, miközben a tudatos születéskorlátozás is rájuk volt a legkorábban jellemző, így a demográfiai átmenet idején a korábbi sorrend megfordult (Bengtsson – Dribe 2014, Breschi – Esposito – Mazzoni – Pozzi 2014, Pakot – Őri 2015).

A termékenységi átmenet (a termékenység jelentős, folyamatos és visszafordíthatatlan csökkenése) először a demográfiai átmenet elméletének megfogalmazásakor kapott hangsúlyt. A demográfiai átmenet klasszikus elmélete szerint (Notestein 1945, Davis 1945) az európai társadalmak modernizációja a 19. században (gazdasági növekedés, iparosodás, urbanizáció, az iskolázottság terjedése, a munkaerőpiaci kereslet és kínálat változó szerkezete) elsősorban az érintettek életkilátásaira hatott, a halandóság javulása pedig némi késéssel a termékenység tartós csökkenését eredményezte. A modernizáció kiváltotta termékenységi átmenetet azonosították a paritás-specifikus stoppinggal (a kívánt gyermekszám elérése utáni születéskorlátozással), míg az átmenet előtti korszakot a „természetes termékenység” periódusának tartották (Henry 1961). A demográfiai átmenet elméletének malthusiánus jellege világos, az átmenet előtti korban a halandóság és a termékenység magas szinten ingadozott a külvilágból érkező hatásoknak megfelelően, ez tartotta egyensúlyban a népességnövekedést a létfenntartási forrásokkal, a demográfiai nyomást csak a modernizáció oldotta föl (Lee - Feng - Tsuya 2010: 26). A halandóság változása pedig

a funkcionalista megközelítésnek megfelelően szükségképpen együtt járt a termékenység csökkenésével (Schellekens - van Poppel 2012: 967).

Az ún. európai termékenységi projekt (European Fertility Project) az 1960–1970-es években makroszinten vizsgálta a termékenységcsökkenést. Új, könnyen kiszámítható termékenységi és nupcialitási indexek segítségével (Dányi 1991c) régiós szinten végeztek összehasonlító elemzéseket. Az eredmények nem mutattak szoros összefüggést a modernizáció, a gazdasági fejlettség, a csecsemőhalandóság szintje és a termékenységi átmenet időzítése között (Coale – Watkins 1986). Eszerint a termékenységi magatartás változása nem egy adaptációs folyamat lett volna, hanem az új attitűd elterjedése egyik társadalmi csoportról a másikra, egy innovációs-diffúziós folyamat. A születéskorlátozás az elitcsoportoknál jelent meg, majd lefelé terjedt a kevésbé előnyös helyzetű csoportok irányába (Livi Bacci 1986, Lesthaeghe – Surkyn 1988). A felekezeti vagy etnikai hovatartozás könnyítheti a születéskorlátozás terjedését, míg az etnikai, felekezeti határok gátat vethetnek annak. Így a regionális különbségek tűntek fontos faktornak, illetve az eredmények azt sugallták, hogy a változást a társadalmakban terjedő kulturális változások (például a szekularizáció) indították el és erősítették fel (Lesthaeghe – Surkyn 1988). A diffúziós elmélet gyakorlati működését próbálta megragadni Ansley Coale modellje (1973). Itt a születéskorlátozás társadalmi elfogadottsága lett a fő faktor. Coale szerint három szükséges feltétele van a termékenységi viselkedés változásának: egy adott népesség számára az új viselkedésformának előnyösnek kell lennie (willingness), rendelkezniük kell azzal a tudással, amellyel hatékonyan korlátozhatják a termékenységüket (ability), valamint az új termékenységi magatartásnak összeegyeztethetőnek kell lennie a normákkal, erkölcsileg, kulturálisan stb. elfogadhatónak kell lennie (readiness). Az európai termékenységi projekt és a diffúziós elmélet képviselői szerint az ability és a willingness létezett már a demográfiai átmenet előtt, a születéskorlátozás viszonylag gyors elterjedését a szellemi és kulturális változások, a readiness elterjedése váltotta ki.

A diffúziós elmélet sok kritikát kapott (mind a statisztikai módszereket, a használt indexeket, a termékenységcsökkenés időzítését, a társadalmi-gazdasági változás, valamint a csecsemő- és gyermekhalandóság szerepének alábecslését, továbbá az átmenet előtti születésszabályozás hiányát illetően).⁷

---

⁷ Lásd minderről: Bengtsson – Dribe 2014: 496–497.

Közben számos kísérlet történt a termékenységi átmenet magyarázatára, elsősorban a gyermekek iránti kereslet-kínálat változására fókuszálva. A gyermekek iránti keresletet befolyásolhatja a gyermekmunka iránti igény csökkenése vagy ennek költségesebbé válása, betiltása, az iskolázottság terjedése, a mezőgazdasági szektoron kívüli, magasabb iskolai végzettséget igénylő munkahelyek megjelenése, a jóléti intézmények létrehozásával a gyermekek a szülők időskori szociális biztonsága megteremtésében játszott szerepének csökkenése (Becker 1981, Easterlin 1975, Easterlin – Crimmins 1985), a generációk közötti transferek irányának megfordulása (Caldwell 1982). A női munkaerő szerepének, illetve értékének felértékelődése és a gyermeknevelés költségeinek növekedése szintén a kereslet csökkenésével járt, sok, viszonylag kis ráfordítással felnevelt és korán hasznot hajtó gyermek helyett a hangsúly a kevesebb, jobban iskolázott, nagyobb ráfordítással felnevelt gyermekekre került („quantity-quality trade-off” – Becker 1981). A csecsemő- és gyermekhalandóság javulása viszont a kínálati oldalt változtatta meg, a korábbi termékenységi szint mellett jelentősen nőtt volna a családok gyermekszáma, illetve a korábbival azonos gyermekszámot lényegesen kisebb erőfeszítéssel és kockázattal (kevesebb szüléssel) lehetett elérni, mint korábban (Reher 1999).

Ma már világos, hogy ezek a magyarázatok egyrészt nem zárják ki, hanem inkább kiegészítik egymást, miközben rávilágítanak a termékenységi átmenet fontos részleteire. Ugyanakkor a makroszintű elemzések statisztikailag gyenge eredményeket hoztak, az egyes háttértényezők szerepét, hierarchiáját, magyarázó erejüket, szignifikanciájukat nem látjuk világosan, vagy éppen bizonyos elméleteket (diffúziós elmélet) makroszinten nem is teszteltek igazán (Bengtsson – Dribe 2014: 497). Éppen ezért kapott jelentőséget a longitudinális mikroszintű elemzés, ahol a demográfiai viselkedés hosszú távú változásai jól megragadhatóvá válnak, az adatokat nem aggregálják az adatbázis építése vagy az elemzés közben, egyéni szinten minden rendelkezésre álló változó hatását vizsgálni lehet, a családrekonstrukciós adatokból vagy a népességregiszterekből, ismétlődő összeírásokból az egyének demográfiai élettörténete rekonstruálhatóvá válik, és a demográfiai viselkedés különböző oldalait többváltozós statisztikai elemzési technikákkal lehet vizsgálni.⁸

⁸ Lásd a 4. lábjegyzet hivatkozásait. A longitudinális és individuális szintű eseménytörténeti elemzés mára a demográfiában és a történeti demográfiában is a leggyakrabban használt eszközzé vált, elsősorban az egyes demográfiai jelenségek és különböző gazdasági, társadalmi, kulturális tényezők kölcsönhatásainak vizsgálata következtében. Magyarországon a történeti demográfiában Pakot Levente erdélyi (2013) és nyugat-dunántúli kutatásai (2014, 2015, 2016) voltak az első kísérletek ennek a lehetőségnek a kiaknázására.

Mára már erre a módszerre épített tanulmányok sokasága áll rendelkezésünkre a pre-indusztriális termékenységi magatartással és a termékenységi átmenettel kapcsolatban. Mint említettük, számos esetben sikerült bizonyítani a demográfiai átmenet előtti születéskorlátozás tényét. A mikroelemzésekben nagy hangsúlyt kapott a termékenységcsökkenés társadalmi csoportok szerinti vizsgálata. A tudatos születéskorlátozás számos esetben a lokális elitcsoportokban kezdődött, és onnan terjedt lefelé, a társadalom hátrányosabb helyzetű csoportjainak irányába (van Bavel 2004a, Bengtsson – Dribe 2014, Bras 2014, Breschi – Esposito – Mazzoni – Pozzi 2014, Pakot – Őri 2015, Pakot 2016). Mindez mikroszinten is bizonyítani látszik a diffúziós elméletet, de nem ad választ arra a kérdésre, hogy egyik vagy másik társadalmi csoport miért fordul a termékenységkorlátozáshoz. Többben az adaptációs és diffúziós elmélet összeegyeztethetősége mellett érvelnek, ha valamely társadalmi csoport alkalmazkodni kezd a megváltozott körülményekhez, akkor előbb-utóbb az új magatartásforma terjedni kezdhet (van Bavel 2004a, Schellekens – van Poppel 2012, Bras 2014). Az továbbra sem teljesen világos, hogy a diffúzió egyszerűen mintakövetés eredménye (a nyelvi, felekezeti közösségek segítenek ebben), vagy az eredeti válaszreakciót kiváltó kihívás (nevezzük ebben az esetben modernizációnak) válik egyre érezhetőbbé mind szélesebb társadalmi rétegek számára. Egyre fontosabb a társadalmi mobilitás és a születéskorlátozás kapcsolata, ha a kisebb gyermekszám a mobilitás szempontjából kedvezőbb helyzetet eredményez, akkor, ha egyesek korlátozzák a termékenységüket, mások is rákényszerülnek, ha nem akarnak a versenyben lemaradni (Cummins 2009). Ugyanakkor más esetben a gazdasági-társadalmi átalakulás (Schellekens – van Poppel 2012), a csecsemő- és gyermekhalandóság csökkenésének szerepe is fontosnak látszott (Reher – Sanz Gimeno 2007, Schellekens – van Poppel 2012). Ha a részleteket illetően sok is ma még a bizonytalanság, az individuális döntések szerepe lényegesen fontosabbnak látszik a születéskorlátozás tekintetében, mint makroszinten.⁹ Emellett a termékenységi átmenet kutatásában a hagyományos történeti adatokon túl a 20. század második felének individuális népszámlálási adatait hasznosítják, amelyek az idősebb nők reprodukciós történetének rekonstruálásával módot adnak a termékenység változásának elemzésére a század első felében.¹⁰ Jelen elemzésünkben is erre teszünk kísérletet.

---

⁹ A demográfiai viselkedésben egyre fontosabbnak látszik az ún. „human agency” (a célok tudatos definiálása és az ennek megfelelő cselekvés). A termékenységgel kapcsolatban lásd: Tsuya et al. 2010.

¹⁰ Például az 1961-es olasz termékenységi survey hasznosítása (Breschi – Fornasin – Manfredini 2013), vagy az 1970-es magyar népszámlálás 25%-os termékenységi mintájának elemzése (Pakot 2014, Őri – Pakot 2015).

A MAGYARORSZÁGI KUTATÁSOK EREDMÉNYEI

A magyarországi történeti demográfiai kutatások figyelemre méltó térbeli különbségeket mutattak ki az átmenet előtti termékenység szintjét illetően (Dányi 1991b, Habcsek 1991). Ugyanakkor az egyes felekezeti csoportok termékenysége is jelentős eltéréseket mutatott (Dányi 1991b). Andorka Rudolf (1991a, 1998) családrekonstrukciós kutatásainak azt is sikerült bizonyítaniuk, hogy az egyes régiókban tapasztalt alacsony termékenység (különösen az ország déli és nyugati részén) már a 18. század végétől, a 19. század első felétől tudatos születéskorlátozásra utal. A 19. század közepétől fogva a termékenység jelentős (10% körüli) csökkenése pedig már országos szinten is érzékelhetővé vált (Dányi 1991b). Ennek következtében a demográfiai átmenet „klasszikus” időszakában (1880 és 1910 között) a házas termékenység kevésbé csökkent, mint sok más európai országban (Dányi 1991a), miközben 1880-ban annak szintje nemzetközi összehasonlításban már igen alacsony. De az is világossá vált, hogy számos településen csak az I. világháborút követően indult el a végleges és jelentős termékenységcsökkenés, illetve, hogy a két világháború között annak egy új szakasza kezdődött, amelynek során az 1940-es évektől termékeny korba lépő nők között már a kétgyermekes modell vált uralkodóvá. Egy ma is létező megközelítés szerint (amely a két háború közötti időszakban élte virágkorát) a pretransziciós termékenységi különbségek, valamint a születéskorlátozás kezdetei és elterjedése mögött felekezeti különbségek álltak. Eszerint a termékenységcsökkenés és a tudatos születéskorlátozás a magyar kálvinista népességhez kötődött, kezdetben az ehhez a felekezethez való tartozás adta az új viselkedésforma terjedésének lehetőségét, majd innen terjedt el a népesség más felekezeti csoportjaiban is (Kovács 1923, 1936). A kulturális, mentális különbségekre építő magyarázat különösen jellemző volt a népi írók körében, akik azonban több fontos tényezőt figyelmen kívül hagytak. Egyrészt például a katolikusok és a protestánsok között makroszinten sok esetben kimutatható termékenységi differenciák könnyen adódhattak a különböző felekezeti csoportok eltérő társadalmi összetételéből,¹¹ másrészt az alacsony vagy erősen csökkenő termékenység és a születéskorlátozás korai megjelenése nemcsak a magyar reformátusokra volt jellemző, hanem más felekezeti, etnikai csoportokban is fellelhető volt. Többen (elsősorban hivatásos

¹¹ A jelenséget „characteristics hypothesis” (összetétel hipotézis) néven ismeri a szakirodalom, így például Andorka szerint a dél-dunántúli földbirtokos parasztság körében a reformátusok erősen felülreprezentáltak voltak, a születéskorlátozás az ő reprodukciós stratégiájuk volt, amivel az egyenlően osztó öröklés szokása mellett a birtok osztódását próbálták elkerülni (Andorka 1991a: 39.).

statisztikusok) már az 1930-as években úgy érveltek, hogy a gazdasági és a társadalmi tényezők jelentik a legfontosabb faktort a reprodukciós különbségek magyarázatában, a differenciák visszavezethetők az egyes társadalmi csoportok eltérő életkörülményeire, céljaira (Szel 1930, Thirring 1936).

Az 1930-as népszámlálás termékenységi adatainak anyanyelv, felekezet, foglalkozási csoport szerinti elemzése megerősítették a társadalmi-foglalkozási faktor jelentőségét a kulturális jellegűekkel szemben (Thirring 1941, Dányi 1994). A termékenység szintje jelentős különbségeket mutatott foglalkozási csoportok szerint, az értelmiségi rétegek termékenysége volt a legalacsonyabb, míg a mezőgazdasági munkásoké a legmagasabb. Az agrárnépességben belül a földnélküli agrárproletárok befejezett termékenysége volt a legmagasabb, a helyi elitcsoportoké és a jelentősebb földbirtokkal rendelkezőké a legalacsonyabb, míg a kisebb birtokosok, iparosok a két véglet között helyezkedtek el (Dányi 1994: 156). Eszerint a születéskorlátozás az előnyösebb társadalmi helyzetű rétegekben indult el, ahol az életszínvonal és a birtok megtartása, valamint a (felfelé való) társadalmi mobilitás biztosítása volt a lényeg.

Ha a társadalmi különbségeket az iskolai végzettséggel mérjük (a házas nők befejezett termékenységéről iskolai végzettség szerint az 1960-as népszámlálás tájékoztatót először, tehát kb. az 1910 után született generációktól fogva vannak megbízható adataink), akkor általánosságban az 1940 előtt született generációkban folyamatos termékenységsökkenést tapasztalhatunk, de ennek iskolai végzettség szerinti különbségei meglehetősen komplikáltak: rendre az iskolába nem jártak termékenysége a legmagasabb, ugyanakkor az 1930-as és az 1940-es évek születési kohorszainál a középiskolai végzettséggel rendelkezők befejezett termékenysége alacsonyabb a felsőfokú végzettségűekénél. A csökkenés mértéke is a középiskolát végzetteknél a legnagyobb. Az 1940 után születetteknél megfordul a tendencia, kohorszól kohorszra emelkedett a termékenység. A lényegében minden iskolázottsági csoportra kiterjedő növekedés ellenére csak az általános iskolát végzettek vagy az annál alacsonyabb képzettségűek termékenysége érte el az egyszerű reprodukciós szintet (az 1961 előtt születettekre vonatkozóan). A II. világháború után az egyes generációk befejezett termékenységére hatást gyakorolt a népesedéspolitika, a társadalmi különbségek szerinti termékenységdifferenciák továbbra is fennálltak, de az összefüggés nem egyszerűen fordított és időben is változó (Szukicsné 2000: 454–455). Ugyanakkor a termékenység emelkedése a nők iskolai végzettségének változásai miatt minimális (tehát az összetételhatás, a nők iskolai végzettségének emelkedése ellensúlyozta az egyes csoportokban bekövetkező növekedést), a termékenység csökkenése (illetve stabilizálódása az 1960-as években) a

kétgyermekes családmodell elterjedésével járt, a demográfiai átmenet előtti korszakhoz és az átmenet első feléhez képest a nők termékenységi magatartása egységesült (Szukicsné 2000: 456).

Mint említettük, Andorka Rudolf úttörő családrekonstrukciós vizsgálatai nemcsak a korai születéskorlátozás tényét bizonyították némely rurális régióban, hanem az összetétel-hipotézist is alátámasztották. A családrekonstrukciós elemzések helyszíneinek kiválasztásánál felekezeti és regionális elveket követett, és a kapott eredmények alapján elutasította a kulturális magyarázó elvet. Érvelése szerint a születéskorlátozás bizonyos régiókban (adott földrajzi feltételek mellett) és bizonyos szokások megléte esetén (egyenlő öröklés a fiú utódok között) a birtokos parasztság logikus lépése volt a birtokaprózódás és végső soron az elszegényedés, a lefelé mobilitás elkerülése céljából (Andorka 1991a: 39). A megfigyelt felekezeti különbségek csupán az eltérő társadalmi összetételből fakadtak, adott körülmények között (például Baranyában) a római katolikusoknál is megfigyelhető a születéskorlátozás, míg máshol a reformátusok sem élnek vele. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy az elemzett apró falvak adatai nem adtak módot a társadalmi csoportok szerinti vizsgálatra, az Andorka-féle hipotézist soha nem tesztelték empirikusan, a makro- és a mikroelemzések tapasztalatait sohasem próbálták összekapcsolni.

A 19. századi anyakönyvek (vagy a 20. századi népszámlálások) foglalkozási adatai azonban lehetővé teszik a foglalkozás és a társadalmi helyzet figyelembevételét, a termékenységi átmenet magyarázó változóinak teljesebb feltárását. A családrekonstrukciós adatok életúttípusú, longitudinális elemzése (eseménytörténeti elemzés) szintén jelentős lépés lehet a demográfiai viselkedés változásainak jobb megértése felé. Eddig Pakot Levente tett kísérletet arra, hogy többváltozós, longitudinális elemzéssel vizsgálja egy mikrorégióban (a Sopron megyei Bükön és környékén) a termékenység alakulását és annak társadalmi csoportok szerinti változatait. Az eredmények szerint a 19. század második felétől itt is egyfajta diffúziós modell körvonalazható: a lokális elittel kezdődött a születéskorlátozás, innen terjedt tovább a társadalom más rétegei felé, őket az iparosok és a birtokos parasztok, majd legvégül a földnélküli mezőgazdasági munkások követték (Pakot 2016: 147–153, Pakot – Őri 2015: 24–30.). Ha a társadalmi különbségeket az iskolai végzettséggel próbáljuk megközelíteni, hasonló különbségeket találunk: 1920 és 1970 között (tehát a termékenységcsökkenés egyik kulcsperiódusában) az anyák és az apák elemi iskolánál magasabb végzettsége erős termékenységkorlátozó tényezőnek bizonyult mind a büki, mind a Pest megyei Zsámbéki kistérségben (Őri – Pakot 2015: 137.).

A VIZSGÁLAT TEREPE: HÁROM PEST MEGYEI KÖZSÉG (ZSÁMBÉK, TÖK ÉS PERBÁL)¹²

Zsámbék a Zichy család birtokából a 18. század közepén került a korona tulajdonába, német és részben magyar lakosságú mezőváros, jelentős zsidó közösséggel. Perbál homogén római katolikus népességű német község, míg a döntően református magyarok lakta Tökön katolikus kisebbség is élt. Zsámbék és Perbál a 20. század első felében is őrizte római katolikus arculatát, a képet csak Zsámbék esetében módosította némileg a zsidó közösség változó (de a 20. század első felében csökkenő) aránya. Tökön viszont a római katolikus kisebbség aránya – feltehetően a vándorlás következtében – a 20. század elején már háromszorosa a 18. századi értéknek (1900-ban 15%). Tök döntően magyar jellege azonban nem sokat változott a 19. század végén és a 20. század első felében. Itt a beköltöző katolikusok is inkább magyarok lehettek, így a falu etnikai összetétele nem változott meg a bevándorlás következtében. A két német településen azonban fontos változások történtek. Az anyanyelvi bevallásra épülő statisztikák szerint a századfordulóig többé-kevésbé állandó maradt a németajkúak aránya, de 1910-re mindkét helyen erősen növekedett a magyarok részaránya. Ez különösen Zsámbékra volt jellemző, itt a németek aránycsökkenése a jelenség másik oldala, míg Perbálon főleg a szlovákok csökkenő arányából táplálkozott a magyarokénak növekedése. Persze mindez nem utal feltétlenül valódi identitásváltásra, nyilván szerepe lehetett benne a tényleges asszimilációnak, de az összeírói gyakorlat változásának is. 1949-re a német közösségek eltűntek az anyanyelvi statisztikából, ez részben együtt járt a két német falu lakosságának erőteljes csökkenésével is, ami a deportálások, majd II. világháború utáni kitelepítések következménye volt. 1945–1946 nyilvánvalóan fordulópont a két közösség életében, a többséget adó etnikai csoport részben elhagyni kényszerült lakóhelyét, részben pedig helyben maradva magyar anyanyelvűnek vallotta magát.¹³ Az 1970-es retrospektív női termékenységtörténetek tehát nyilvánvalóan nem a 20. század első felében a két településen élt nők demográfiai viselkedését jelenítik meg, hanem a kitelepítések ellenére helyben maradó és a beköltöző népességre vonatkoznak. Ezzel szemben Tökön nagyobb a népesség stabilitása, az 1970-es adatokból valóban a település múltja rajzolódik ki előttünk.

---

¹² Lásd még: Őri – Pakot 2015: 123–125.

¹³ Lásd részletesebben: Őri 2014: 211–214.

Mindhárom település megőrizte agrárjellegét a két háború között is, a lakosság 60–80%-a mezőgazdaságból élt 1930-ban is. A mezőgazdaságból élő népesség jelentékeny részét (75–80%-át) Tökön és Perbálon a kisbirtokosok és családtagjaik tették ki 1900-ban. A mezőgazdasági cselédek részaránya hasonló volt a két településen (13%), ugyanakkor Zsámbékon közel 50% a mezőgazdasági bérmunkások aránya (Óri 2014: 217). Az agrárviszonyok részben a gazdálkodás jellegével, a 19. századi zselléresedés, birtokaprózódás folyamatával, ez utóbbiak pedig a települések öröklési szokásaival hozhatók összefüggésbe. Galgóczy Károly (1877: 67, 69, 86) szerint a 19. század közepén mindhárom faluban a búzatermelés volt a megélhetés alapja, de Zsámbék és Tök esetében a szőlőművelés és az állattenyésztés (Zsámbékon kiemelve a lótenyésztés) is említést érdemelt. Perbál és Zsámbék jelentékeny erdőterülettel is bírt a 19. század második felében, az egy főre jutó termőterület mindkét faluban csökkent a 19. század folyamán (Óri 2014: 217–218). A zselléresedés, birtokaprózódás, a mezőgazdasági munkások viszonylag nagyfokú jelenléte (főleg Zsámbékon, de Tökön is) összefüggött a német és magyar közösségek öröklési rendjével: az előbbiekre a törzsöröklés volt jellemző (Husz 2002), a nem öröklő fiú utódok zsellérré vagy mezőgazdasági bérmunkássá váltak, ha nem tudtak elköltözni a településről, míg Tökön a fiú örökösök közötti egyenlő osztás hozott létre jelentős kisbirtokos és bérmunkás, cseléd réteget. Zsámbékon ugyanakkor jelentős az iparosok és a kereskedelemben dolgozók aránya is: 1930-ra ez közel 40% lett (Óri 2014: 216).

ADATOK ÉS AZ ELEMZÉS MÓDSZEREI

A három település makroadatokból megrajzolható demográfiai viszonyait, ezek változását a 18. századtól a II. világháborúig egy korábbi írásunkban mutattuk be (Óri 2014). Most a termékenység alakulására fókuszálunk, ennek lokális különbségeit próbáljuk megmagyarázni. Ebben egyrészt a Klinger András (1969) és munkatársai (1972–1984) által publikált községsoros születésszámok, másrészt a népszámlálási feldolgozási táblák Nemzeti Levéltárban őrzött korcsoportos nemenkénti adatai voltak segítségünkre. Ezekből kiszámolható a házasság (nupcialitás) és az általános termékenység indexe, illetve az 1901 és az 1910 közötti népmozgalmi adatok alapján (a házasságon kívül születettek aránya) megbecsülhető a házasság termékenység

indexe.¹⁴ A termékenység szintjének pontosabb meghatározására ad lehetőséget az állami anyakönyvezés bevezetése, 1895-től ugyanis a születési bejegyzéseknél feltüntették az anya életkorát is. Így a népszámlálási évekre, amikor korcsoportos adatokkal rendelkezünk a népeességről, korszecifikus termékenység arányszámokat és teljes termékenység arányszámokat is számolhatunk, viszonylag egyszerűen, családrekonstitúciós technika nélkül, a népszámlálás eszmei időpontját (december 31. éjfé) „keretező” két év születési adatainak összesítésével.¹⁵

A házas termékenység mikroszintű elemzését az 1970-es népszámlálás 25%-os termékenység mintája segítségével végeztük, elemzésünkben az 1970-ben a településen élő nők két mintáját használtuk. Az egyik születési kohorszokból áll, benne a legfeljebb 1930-as születésű (tehát a megfigyelés időpontjában legalább 40 éves, a termékeny periódusának végén járó), egész termékeny periódusukat a három településen töltő (tehát vagy helyben született, vagy házasságkötésük előtt bevándorolt) nők szerepelnek, akik első házasságukból legalább egy gyermeket szültek. A vizsgált időszak esetükben az első házasságból való első gyermekük születésével kezdődik, és 50 éves korukig, vagy 1970. január 1-ig (ha ez megelőzi az 50. születésnapjukat, gyakorlatilag az 1920-as években született generációról van szó), vagy esetleg a saját halálukig, illetve a házasságuk felbomlásáig tart. A másik minta minden helyben született, vagy az első házasságkötés előtt bevándorló, 1970-ig a településen élő 1955 előtt született nőt magába foglal, az ő esetükben is a másik mintában alkalmazott elvek szerint zártuk le a megfigyelést. A kockázati periódus minden nő esetében tehát az első szüléstől indult és a következő szülésig tartott, majd minden szülés után újakezdődött. Egy következő szülés esélyét diszkrét idejű eseménytörténeti elemzéssel vizsgáltuk, a megfigyelési egység egy hónap volt (egy eseménytől kiindulva hónapról hónapra azt rögzítettük, hogy történt-e szülés vagy sem), logisztikus regresszió segítségével elemeztük a házas termékenységet, ahol a függő változó az esemény bekövetkezte volt, a független változóink pedig a születési kohorszok, a történeti periódusok, az anyák életkora, hogy volt-e házasság előtti szülésük, az első házasságkötésük életkora, hogy előző gyermekük életben volt-e, az előző szüléstől eltelt idő hossza, a paritás, az elvégzett iskolai osztályok száma és a település voltak.

---

¹⁴ Az úgynevezett princetoni indexek kiszámítási módjáról lásd: Dányi 1991c: 188–189.

¹⁵ Így valójában az 1900–1901-es, az 1910–1911-es, az 1920–21-es, az 1930–1931-es és az 1941–1942-es évekre számolhatunk termékenység arányszámokat.

Az adatok forrása az 1970-es népszámlálás 25%-os reprezentatív mintájának eredeti kéziratos formában fennmaradt kérdőívei (MNL OL XXXII-23-a) voltak. A forrás sajátossága, hogy a teljes népesség mintavételes eljárás keretében kiválasztott 25 százaléka vonatkozik, individuális szintű adatokat tartalmaz és az alapösszeíráshoz képest részletesebb adatfelvételt jelent (KSH 1977). A reprezentatív összeírás során minden 15 év feletti nővel a gyermekeire és házasságkötéseire vonatkozó adatfelvételre került sor. A kérdőív negyedik oldalán található négy részes adatfelvétel első része a született gyermekek számát tartalmazza, ezen belül részletezve az anyával együtt élő, a különélő, a meghalt és a halvaszületett gyermekeket. A második rész részletes termékenységtörténetet tartalmaz: a született gyermek születési sorszámát, nevét, nemét, születési évét és hónapját, illetve amennyiben meghalt, a halálozás évét. A kérdőív harmadik része a nő házassági adataira terjed ki: az első-, továbbá adott esetben a második és harmadik házasságkötés(ek) időpontjait (év, hónap), a házasság fennállásának tényét, illetve amennyiben a népszámlálás időpontjában már megszűnt házasságról vagy különélésről volt szó, ezek körülményeit: a megszűnés/különköltözés évét, továbbá a megszűnés okát (özvegyülés vagy válás). A negyedik, egyben utolsó rész az élettársi kapcsolat fennállása esetén a kapcsolat létrejöttének időpontját (év) rögzíti.

Az 1970-es termékenységi adatfelvétel alapján nem csupán az adott házasságban született gyermekek száma vizsgálható, hanem az egyes születések/gyermekvállalások időzítése is (Pakot 2014, 2015, Őri – Pakot 2015). Továbbá fennáll annak a lehetősége is, hogy a termékenységi adatfelvétel információit kiegészítsük a népszámlálási kérdőíveken szereplő egyéb információkkal, mint például az életkorral, a születési hellyel, az iskolai végzettséggel, a foglalkozással vagy foglalkozástörténettel, a lakhatás jellemzőivel, a lakás felszereltségével stb.

A felhasznált forrás retrospektív, bevalláson alapuló adatokat tartalmaz, így néhány módszertani megjegyzést kell tennünk ezzel kapcsolatban. Mindenekelőtt a halandóság és a migráció (esetlegesen) szelektív hatásaival, illetve a (különösen az idősebb) kérdezettek szándékos vagy a pontatlan visszaemlékezésből fakadó hiányos adatszolgáltatásával kell számolnunk. Az egyik oldalon ahhoz, hogy befejezett reprodukív életpályákat elemezhesünk (kohorszok szerinti megközelítés), az 50, illetve megengedőbb megközelítéssel a 40 éven felüli női populációt vizsgálhatjuk (jelen esetben az 1930-ig született női korosztályokat). A felső határt nem kell szükségképpen lezárnunk, de tudatában kell lennünk annak, hogy különösen egy magas

felőtt- és időskori halandósággal jellemezhető korszakban minél idősebb női generációkat vizsgálunk, annál nagyobb a megfigyelés időpontjáig való elhalálozás aránya. Mivel a halandóság sok szempontból differenciált demográfiai jelenségnek tekinthető, nem tételezhetjük fel automatikusan, hogy az életben maradtak termékenységi viselkedése nem tért el jelentősen az eredeti, teljes generáció viselkedésétől. Hasonlóképpen szelektálhat az oda-, illetve az elvándorlás is. Az előbbivel nem kell számolnunk, hiszen a helyben születettek, illetve a gyermekkorban bevándoroltak termékenységét vizsgáljuk, az elvándorlás és különösen a kitelepítés szelektív hatása viszont probléma, amit ezen az elemzési szinten nem tudunk kezelni. A halandóság szelektív hatását nagymértékben leredukálhatnánk, ha az idősebb (például a megfigyelés időpontjában 70 éven felüli) generációkat kihagynánk az elemzésből. Ezzel viszont tovább csökkentenénk az amúgy is alacsony esetszámot. Mindenesetre az 1900 előtt születettek a vizsgált csoport 18%-át adták (21 nő a 113-ból). Ők is a 20. század első évtizedeiben (nagyjából 1900 és az I. világháború között) jutottak termékeny korbba, majd az 1930-as évek közepe és 1950 között léptek ki ebből az életszakaszukból. Tehát reprodukív és azutáni életszakaszuk, amely a szelekció szempontjából számíthat, teljes egészében a 20. századi halandóságcsökkenés időszakára esik, és így a halandóság egyre kevésbé befolyásolhatja eredményeinket. Így minden helybeli, 1930-ig született nőt bevontunk a születési kohorszok szerinti elemzésbe, de mivel a kitelepítés és az elvándorlás hatását nem tudjuk számításba venni, az eseménytörténeti elemzés eredményeit kellő óvatossággal kell értékelnünk, összevetve az anyakönyvek adatainak 20. századra vonatkozó elemzési eredményeivel. A másik eseménytörténeti almintánkba (a periódusonkénti elemzésbe) ugyanakkor azokat a helyi nőket is bevontuk, akik 1970-ben még termékeny korúak voltak, tehát az 1930 és 1955 között születetteket is. Esetükben többnyire a népszámlálás eszmei időpontja (1970. január 1.) zárta a megfigyelést. Ez a minta értelemszerűen nagyobb volt, az elemzés eredményei is megbízhatóbbnak bizonyultak.

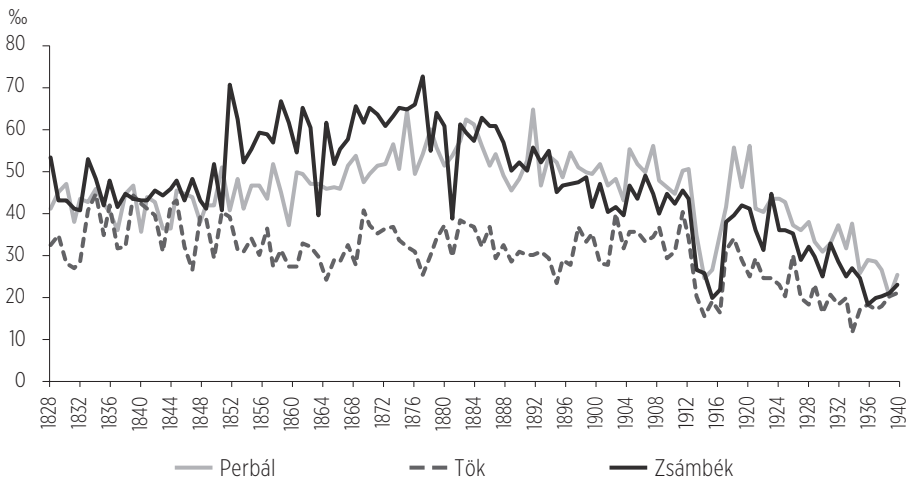
A TERMÉKENYSÉG ALAKULÁSA A 19. SZÁZAD KÖZEPÉTŐL A II. VILÁGHÁBORÚIG: LEÍRÓ STATISZTIKÁK

A három település nyers születési arányszámait két különböző termékenységi minta léteire utalnak (*1. ábra*). 1828-tól (a megyei levéltárakban kötelezően elhelyezett anyakönyvi másodpéldányok, illetve a Klinger-féle népmozgalmi

adatgyűjtés kezdő évétől) a II. világháborúig mutatjuk az adatokat. Az 1830–1840-es években lényegi különbség nem volt a születések gyakoriságában, de ezután a század második felétől a református, magyar Tök település születési arányszámai stabilak és jóval alacsonyabbak a két katolikus német községénél, ahol a születési arányszámok emelkedését látjuk az 1880-as évekig.¹⁶ Az I. világháború előestéjére a különbségek újra mérséklődtek, majd a háború után hasonló csökkenő tendencia volt tapasztalható.

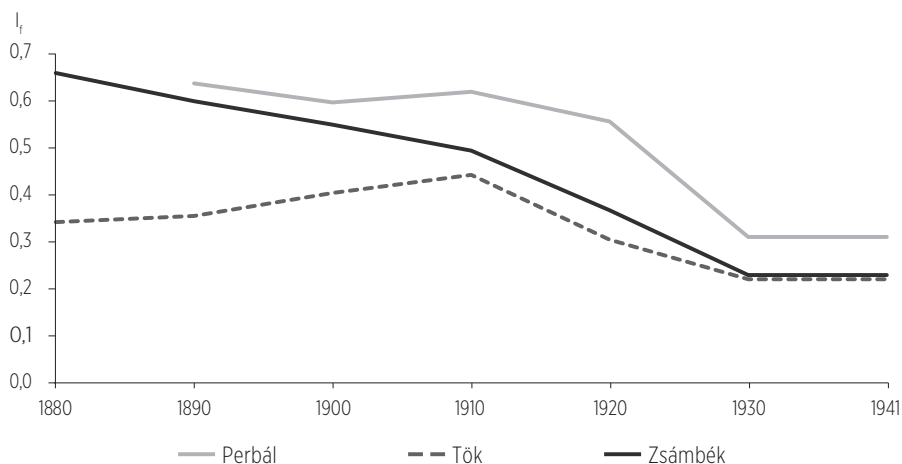
1. ábra: Nyers születési arányszámok alakulása a három vizsgált településen
Crude birth rates of the studied villages

Forrás: Klinger 1972–1984, 1969, népszámlálási adatok (Horváth 2000), a zsámbéki plébánia lélekösszeírásai alapján saját számítás.

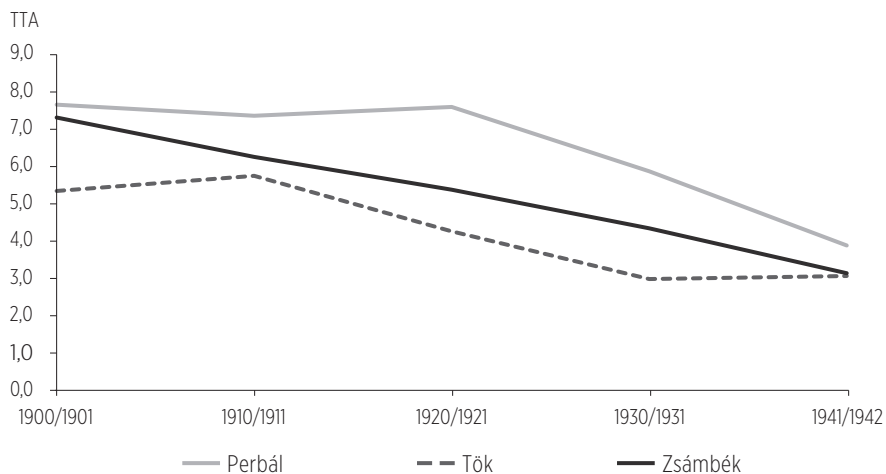
¹⁶ Az 1828 előtti korszakra nézve a 18. század végi lélekösszeírások adnak kérdéses pontosságú információt. Az 1744 és 1783 közötti periódus átlagértékeit tekintve szintén Tök mutat alacsonyabb arányszámokat (50% szemben a 68, illetve a 64%-kal) a két német faluhoz képest (Óri 2014: 232). A 19. századi különbségek két, más országokból is ismert minta létrehozatalnak. Az egyik esetben a termékenység fokozatosan csökken a 19. század folyamán, noha a születési arányszámok rövid távú ingadozása jelentős marad. A másik esetben a termékenység gyökeres és visszafordíthatatlan csökkenését (a termékenységi átmenetet) a 19. század végén egy növekedéssel jellemezhető periódus előzi meg. A különbségek okát egyelőre nem ismerjük, ezzel kapcsolatban csak találgatásokba bocsátkozhatunk. Mindenesetre a két német falu társadalmi környezetben alkalmazkodott a jobbágyfelszabadítást követő mintegy három évtized kihívásaihoz, mint magyar szomszédjuk.

2. ábra: Az általános termékenység indexének alakulása a három vizsgált településen
General fertility index (I_t) of the studied villages

Forrás: Klinger 1972–1984, 1969, népszámlálási feldolgozási táblák (1880–1941) adatai alapján saját számítás.

3. ábra: Teljes termékenységi arányszám alakulása a három vizsgált településen
Total fertility rate in the three studied villages

Forrás: Állami anyakönyvek másodpéldányai (1900–1941), népszámlálási feldolgozási táblák (1900–1941) alapján saját számítás.

Az általános termékenység indexe (I_1), amely csak a női népességre vonatkozik, és kiküszöböli a korstruktúra eltéréseiből fakadó torzításokat, 1880-tól (illetve Perbál esetében 1890-től) számítható ki (2. ábra). Tökön 1880-tól 1910-ig emelkedett a termékenység, majd 1930-ig erőteljes visszaesés látszik, amit az 1930-as években alacsony szintű stagnálás követett. Zsámbékon ezzel szemben folyamatos volt a termékenységcsökkenés az 1920-as évekig, Perbálon a 20. század első évtizedét leszámítva szintén. A csökkenés legintenzívebb szakasza a két német faluban az 1920-as évekre tehető.

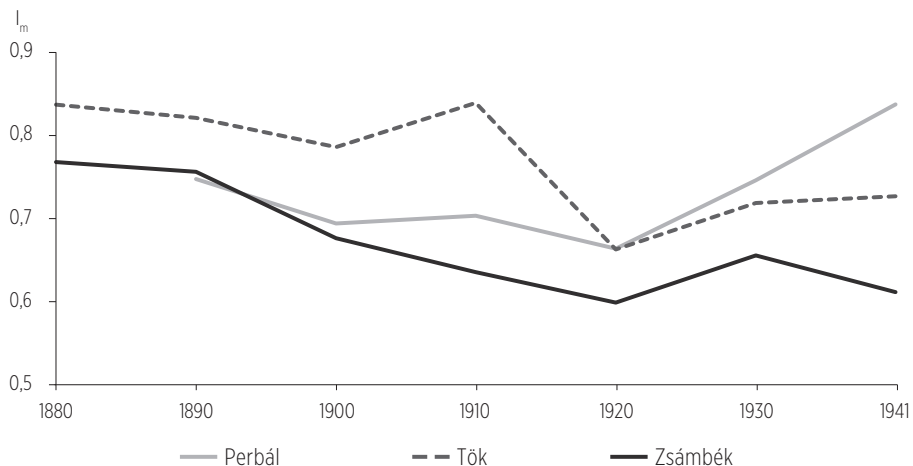
A teljes termékenységi arányszám (3. ábra) Tök esetében pontosan visszaadja a termékenységi index alakulását, míg a két német falunál az 1930-as évek stagnálása helyett folyamatos termékenységesést addig Perbálon az 1910-es évek csökkenése helyett stagnálást, növekedést tapasztalhatunk. A különbségeket a két forrás (a Klinger-féle adatgyűjtés, illetve az állami anyakönyvek) némileg különböző esetszámai okozhatták. A lényeg azonban változatlan: Tök termékenysége még a 20. század elején is lényegesen alacsonyabb volt a két német faluéhoz képest, annak ellenére, hogy az I. világháború előtt a változások iránya különböző (Tökön emelkedett, Zsámbékon csökkent, Perbálon szintén csökkent, majd enyhén emelkedett a termékenység), és a különbség csökkent. Az 1920-as évektől hasonlóan csökkenő tendenciát figyelhetünk meg, ennek következtében a II. világháború elejére Tök és Zsámbék termékenységi különbsége lényegében eltűnt, Perbálon némileg magasabb értékeket regisztrálhattunk.

A nupcialitás indexe (4. ábra) a termékeny korú nők házasságban élő hányadát mutatja. Az 1920-as év mindhárom faluban mélypontnak számít, az I. világháború utáni sajátos viszonyokat (felborult házassági piac, megözvegyülés gyakorisága stb.) mutatja. 1900 előtt az index értéke csökkent mindhárom esetben, ami arra utal, hogy a német falvak általános termékenységcsökkenésében a házasságban élők aránycsökkenése is szerepet játszhatott, míg Tökön a termékenységnövekedés mögött egyértelműen a házasság termékenység emelkedése állhatott. Az 1920-as évek termékenységcsökkenése a nupcialitás növekedése mellett ment végbe, így a házasság termékenység visszaesésével magyarázható.¹⁷

A korszpecifikus termékenységi arányszámok alakulása fényt vet a termékenységcsökkenés további részleteire. Ha a három települést együttesen nézzük (5. ábra), akkor az I. világháború előtt a magasabb évjáratokban (30 év fölött) már mutatkoznak jelei a születéskorlátozásnak, de az igazi változás

¹⁷ A 20. század első évtizedére községenként ismerjük a házasságon kívül születettek arányát, így a házasság termékenység (I_1) arányát is kiszámíthatjuk (Népmozgalom 1901–1910). Tök házasság termékenységi szintje a perbáléiéknak csak mintegy 65%-a, a zsámbékiéknak 65–70%-a 1900-ban, illetve 1910-ben (Óri 2014: 235).

4. ábra: A házasság (nupcialitás) indexének alakulása a három vizsgált településen
 Index of nuptiality (I_m) in the three studied villages

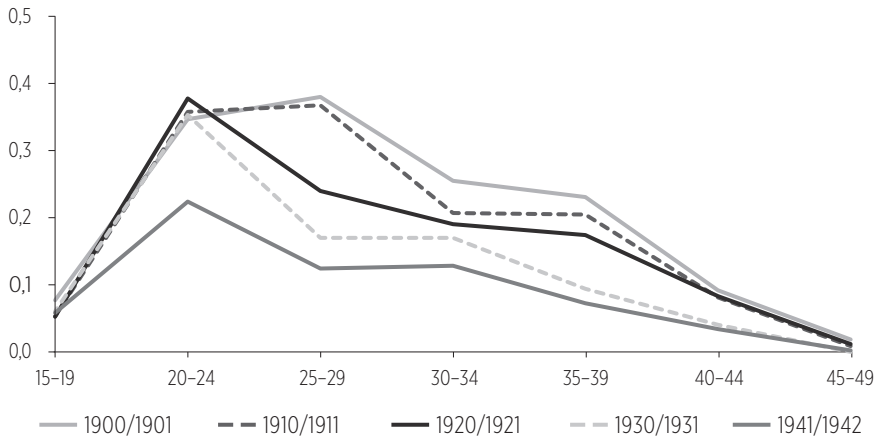

Forrás: Állami anyakönyvek másodpéldányai (1900–1941), népszámlálási feldolgozási táblák (1900–1941) alapján saját számítás.

a háború után tapasztalható. Fiatalabb korcsoportra (20–24 évesek) került a termékenységi csúcs, az ennél idősebbeknél erős volt a csökkenés. 1930 körül a 20–24 évesek termékenysége nem volt lényegesen alacsonyabb, mint egy évtizeddel korábban, az idősebbeknél azonban tovább folytatódott a csökkenés. Az 1920-as években tehát a gyermekvállalás egyre inkább a fiatalabb korcsoportokra összpontosult, az 1930-as években ez megmaradt, miközben a negyvenen felülieket leszámítva minden korcsoportban jelentősen visszaesett a termékenység. Tehát a termékenységszökkenés egyrészt a gyermekvállalás időzítésének megváltozásával járt, fiatalabb korcsoportra került a maximum, és az idősebb évjáratokra az egyre erősebb születéskorlátozó magatartás volt jellemző. Az 1930-as években ez a minta megmaradt, de a legidősebbek és a legfiatalabbak kivételével lényegesen alacsonyabb termékenységi szint mellett.

Ha a három település korszpecifikus arányszámait külön vizsgáljuk, akkor az alacsonyabb esetszámok miatt a görbék meglehetősen szeszélyesen változnak. Ezért megelégszünk a kezdő- és a végpont bemutatásával (6. ábra), a lényeg ezekről is leolvasható. Tökön a termékenységi maximum eleve fiatalabb korcsoportra esett, és a 20 éven aluliak gyermekvállalása is erősebb volt, mint a két német faluban. E mögött minden bizonnyal a korábbi házasság szokása állt. 25 év felett viszont a századfordulón is lényegesen alacsonyabbak

5. ábra: Korspecifikus termékenységi arányszámok alakulása a három vizsgált településen
 Age-specific fertility rates in the three studied villages

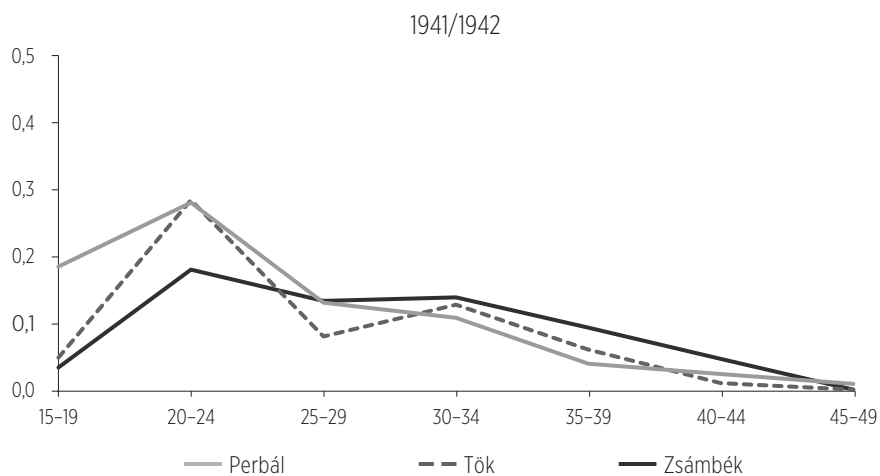
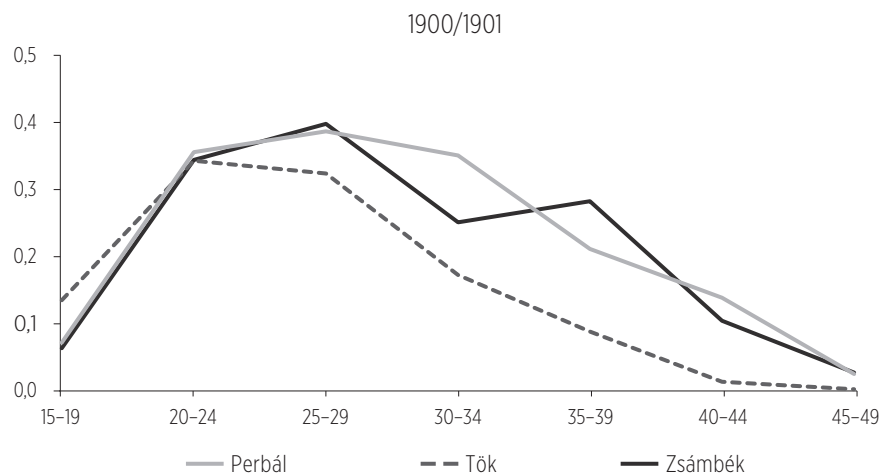

Forrás: Állami anyakönyvek másodpéldányai, 1900–1941, népszámlálási feldolgozási táblák adatai alapján saját számítás.

a termékenységi arányszámok a református községben, mint a két katolikus német faluban, és 30 éves kor után a görbe alakja tudatos születéskorlátozásra utal. Tehát Tökön az alacsonyabb termékenység mögött a korábban kialakuló modern termékenységi viselkedés állt, a gyermekvállalást a fiatal korcsoportokra, a reprodukciós életszakasz egy relatíve rövid szakaszára összpontosították, majd idősebb életszakaszban egyre erősebben korlátozták a termékenységet.

1941-re mindhárom településen lényegesen csökkent a termékenység, és a termékenységi csúcs a 20–24 éves korcsoportra esett, idősebb korban pedig nyilvánvalóan tudatosan korlátozhatták a gyermekvállalást. Ugyanakkor a korábbi etnikai minta halványodni látszik, a termékenységi különbségek erős csökkenésével, inkább Zsámbék mutat némileg eltérő képet. Tökön és (különösen) Perbálon erős fiatalkori gyermekvállalás látszik, míg Zsámbékon a fiatalabb korcsoportokban alacsonyabb, később, 30 éves kortól magasabb termékenység rajzolódik ki. Tehát a demográfiai átmenet során a 20. század közepére a korábban tapasztalt termékenységi különbségek és etnikai minták eltűnően voltak, a termékenység erősen csökkent, a gyermekvállalás a nők rövidebb és fiatal életszakaszára lett jellemző. Feltételezésünk szerint ezeket a jellemzőket a három falu többváltozós statisztikai elemzéssel vizsgált résznépessége (a helyben született, vagy a házasságkötés előtt bevándorolt és 1970-ig a településeken élő nőknél) esetében is fellelhetjük.

6. ábra: Korspecifikus termékenységi arányszámok alakulása a három vizsgált településen
Age-specific fertility rates by village

Forrás: Állami anyakönyvek másodpéldányai, 1895–1941, népszámlálási feldolgozási táblák adatai alapján saját számítás.

A TERMÉKENYSÉG ALAKULÁSA A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN: ZSÁMBÉK, TÖK, PERBÁL, HELYBEN SZÜLETETT, 1970-IG A TELEPÜLÉSEKEN ÉLŐ, LEGALÁBB EGYGYERMEKES NŐK

Leíró statisztikák

A három településen 113 olyan nő élt 1970-ben, aki helyben született, vagy házasságkötése előtt vándorolt be, termékeny életszakasza lezárult 1970-ig, és legalább egy gyermeket szült. Ez az 1930 előtt születetteket jelenti. Másik almintánkba bevettük az 1955 előtt születetteket, akik 1970-ben még termékeny korúak voltak. Az ő gyermekvállalásukat két nagy periódusra osztva (1946 előtt és 1946-tól) vizsgáltuk. Ez az almintá 212 nő adatait tartalmazta. Házasságkötésük és termékenységi viselkedésük néhány jellemzőjét találjuk az *1. táblázatban*, születési kohorszonként, illetve az említett két nagyobb időszakra bontva. Az adatok jól mutatják a modernkori (átmenet alatti, illetve utáni) termékenységcsökkenés általános sajátosságait. Miközben az első házasságkötés vagy az első gyermekvállalás átlagos életkora nem változott lényegesen, főleg a házasságkötés és az első szülés közötti intervallum csökkent (az 1920-as évek kohorszainál 9 hónap alá). Az utolsó szülés átlagos életkora csökkent és a befejezett gyermekszám is alacsonyabb lett. Azaz a nők rövidebb idő alatt kevesebb gyermeket szültek, a házasságkötést gyorsan követte az első szülés (itt csak a legalább egy gyermeket vállalókat vizsgáljuk), a magasabb sorszámú szülések közötti periódusok hossza a 19. században születettekéhez képest csökkent, de összességében a II. világháború után enyhén emelkedett. A befejezett gyermekszám már az 1900 körül születetteknel is viszonylag alacsony volt, a korábbi termékenységcsökkenés eredményeként, a további csökkenés elsősorban az 1910-es és az 1920-as évek kohorszainál mutatkozik. Az 1920 előtt születettek 3 körüli befejezett gyermekszáma nem áll messze a *3. ábrán* bemutatott, az egész népességre vonatkozó 1941-es keresztmetszeti teljes termékenységi arányszámtól (3-4 közötti értékek, szintén a nagyjából 1920 előtt születettek korszpecifikus arányszámainak összege).

1. táblázat: A házasság és a gyermekvállalás néhány jellemzője a három vizsgált településen*
Some characteristics of nuptiality and childbearing in the three studied villages, locally born, women at least with one child, and surviving until 1970 in the studied villages

	Első házasságkötés átlagos életkora	Első szülés átlagos életkora	Első szülési intervallum hossza, év	Magasabb sorszámú szülési intervallumok átlagos hossza, év	Utolsó szülés átlagos életkora	Befejezett gyermekszám	N
Születési kohorszok							
-1900	21,8	23,2	1,3	3,6	31,0	3,2	18
1901-1910	22,5	23,3	0,8	2,8	29,6	3,2	17
1911-1920	23,9	24,8	0,9	2,6	30,0	2,8	30
1921-1930	22,5	23,2	0,7	2,8	26,9	2,4	48
Periódusok							
1946 előtt	21,0	22,2	1,2	2,9			66
1946-tól	21,5	22,4	0,9	3,2			146

Forrás: 1970. évi népszámlálás 25%-os mintája alapján saját számítás.

* A helyben született, 1970-ig a településeken élő, legalább egygyermekes nők.

Periódusonként számolva az általános házas termékenységi arányszámokat megfigyelhetjük a változás dinamikáját. Az 1920 előtti időszakhoz képest a két világháború között gyors a termékenységcsökkenés, az 1930-as évek mélypontot jelentenek, amely után az 1940-es években enyhe növekedés figyelhető meg, összességében a II. világháború negatív hatását itt az évtized második felének magasabb termékenysége ellensúlyozhatta. Ezt követően folyamatos a termékenységcsökkenés.

A korszpecifikus termékenységi arányszámok már a II. világháború előtti időszakban is a magasabb évjáratokban érvényesülő termékenységcsökkenésről árulkodnak, ami a háború után még erősebbé vált, miközben a meglehetősen ritka 20 év alatti termékenység emelkedett. Az alábbi korszpecifikus görbék alapján egy 15 és 50 éves kor között végig házasságban élő mintabeli nő több mint öt gyermeket szült volna, ami jóval magasabb a kohorszanként mért befejezett gyermekszámnál. A különbség a későbbi házasságkötési korról magyarázható, ha a 20-tól 50 éves korig házasságban élőkre számolunk teljes termékenységi arányszámot, ezek az értékek (3,7 és 2,8) már jóval közelebb vannak az 1. táblázatban közltekhez.

7. ábra: Általános házassági termékenységi arányszám a három vizsgált településen*
General fertility rate in the three studied villages

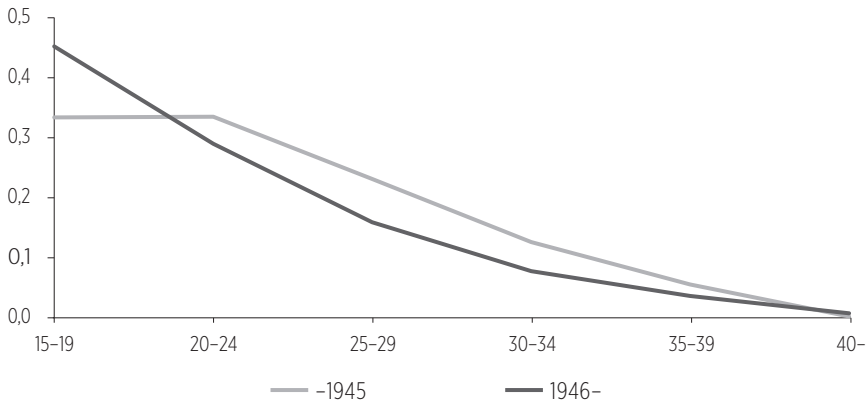

Forrás: Az 1970-es népszámlálás 25%-os mintája alapján saját számítás.

Megjegyzés: Ezer 15-50 éves, házasságban töltött nővére számolva, az 1955 előtt születettek között.

* A helyben született, 1970-ig a településeken élő, legalább egygyermekes nők.

8. ábra: Korspecifikus házassági termékenységi arányszámok a három vizsgált településen*
Age-specific marital fertility rates by period in the three studied villages

Forrás: Az 1970-es népszámlálás 25%-os mintája alapján saját számítás.

Megjegyzés: A megfelelő korcsoportokban házasságban töltött nővekre számolva, 1955 előtt születettek között.

* A helyben született, 1970-ig a településeken élő, legalább egygyermekes nők.

A helyben születettek almintájának elemzése hasonló demográfiai viszonyokra és változásokra világít rá, mint a teljes népességre vonatkozó makrostatisztikák. A termékenység kohorszról kohorszra és évtizedről évtizedre csökken, a termékeny életszakasz rövidebb időszakát használják ki a reprodukció szempontjából, magasabb életkorban erős kor- és paritás-specifikus kontroll

látszik, miközben a bekövetkezett események időzítése nem sokat változik. A 20. század folyamán a modern demográfiai viselkedés jegyei válnak egyre jellemzőbbé, fiatal életkorra időzített, egyre kevesebb gyermek és az ideálisnak tekintett gyermekszám után a gyermekvállalással való felhagyás (stopping) és nem a szülések közötti intervallumok nyújtása (spacing) válik általánossá.

Eseménytörténeti elemzés

Végezetül a helyben élő nők mintáját többváltozós eseménytörténeti elemzés segítségével vizsgáljuk. A legalább egygyermekes nők esetében egy következő szülés esélyét mérjük diszkrét idejű eseménytörténeti modellek segítségével, a megfigyelési egység egy hónap, a logisztikus regresszióelemzésben az esemény (a következő szülés) bekövetkezését vizsgáljuk évről évre a 2. táblázatban található változók segítségével. Az eredmények esélyhányadosok (*odds ratios*) alakjában jelennek meg, minden változó esetében egy referenciakategóriához képest mutatják a gyermekvállalás esélyét, a referenciaértéknél (1) kisebb együtthatók alacsonyabb, az ennél nagyobbak pedig magasabb esélyt jeleznek.

Mintánk nyilvánvalóan erősen szelektált, a kockázati idő megoszlása alapján képet kaphatunk arról, hogy az 1970-ben a falvakban élő teljes (25%-os) reprezentatív mintához képest milyen jellemzőkkel bír (Öri – Pakot 2015: 133–134). Az itt vizsgált anyák korösszetétele hasonló és az iskolai végzettségük valamivel magasabb, emellett a tőki származás is sokkal nagyobb súllyal van itt jelen.¹⁸ Tehát iskolai végzettség szempontjából egy homogénebb, zömében (64 és 78% a két modellben) hat elemít végzett női mintát vizsgálunk, amelyen belül a tőki származásúak felülreprezentáltak. Eredményeinket ennek fényében kell értékelnünk.

---

¹⁸ Az itt elemzett mintában a 25–34 éves korú nők aránya majdnem ugyanannyi (kb. 42%, illetve 38% az 1930 előtt születetteknel szemben a teljes 25%-os minta 42%-ával). A 6–8 elemít végzettek aránya itt 85–90%, szemben a másik minta 73%-os arányával. Ugyanakkor a 6 osztályt sem végzettek aránya alacsonyabb (7%, illetve 16%), a 8 osztálynál magasabb végzettségűekéhez hasonlóan (7 és 4%, illetve 11%). Végül a tőki származásúak kockázati ideje itt csaknem kétszerese a korábban elemzett mintához képest (40 versus 20%). Vesd össze: Öri – Pakot 2015: 133–134.

Két modellt alakítottunk ki, az egyikben két periódusban (1946 előtt és 1946-tól) vizsgáltuk a gyermekvállalás esélyét. Ebben a modellben emellett elkülönítettük az 1945 előtti krízisidőszakokat (1914–1919, 1929–1933, 1941–1945), és ezeket együttesen¹⁹ hasonlítjuk a „normál” évekhez (1920–1928 és 1934–1940, illetve az 1945 utáni periódus). Ez a modell, miként említettük, tartalmazza azokat a helyben született, vagy házasságkötés előtt bevándorolt nőket is, akiknek termékeny életszakasza még nem zárult le (az 1955-ig születettek). A másik modellben pedig születési kohorsz szerint vizsgáljuk a gyermekvállalás esélyét (a lényegében befejezett termékenységgű, 1930-ig születettek csoportja).

Az anyák életkora szerint vizsgálva a gyermekvállalás esélyét, nyilvánvaló, hogy a legjellemzőbb életkor a 20–24 éves korcsoport, és már a 25–29 évesek körében is számottevően csökken a termékenység. Viszont 30 éves kor felett az esély a harmadára-negyedére csökken, majd 35 éves kor fölött lényegében minimálissá zsugorodik, a gyermekvállalás jól láthatóan a fiatalabb korhorszokra összpontosul.

Az anyák születési kohorszai szerint nézve, a csökkenés jól érzékelhető az 1910 után születetteknél, bár itt a változás még nem szignifikáns, az 1910-es években a világháború hatását ellensúlyozhatta az azt megelőző és követő évek magas termékenysége. Az 1920-as években születettek gyermekvállalási hajlandósága a többedik szülések esetében azonban már az 1900 előtt született generációhoz képest a felére esik vissza. Történeti periódusok szerint vizsgálva a jelenséget, jól látható, hogy a II. világháború után a gyermekvállalás szintje szintén megfeleződik a 20. század első feléhez képest, ugyanakkor a század első felének nagy politikai és gazdasági megrázkódtatásai (a két világháború és a nagy gazdasági világválság) szintén komoly és negatív periódushatást gyakoroltak a termékenység szintjére. Visszaköszönnek tehát a termékenység makroszintű változásai, a termékenységcsökkenés egy hosszú távon előrehaladó trend, de ezen belül a század első felében a háborúk és gazdasági válságok komoly termékenységcsökkentő hatást gyakoroltak.

---

¹⁹ Az alacsony esetszámok miatt egy részletesebb bontás ugyan megmutatta a különbségeket, de az eredmények nem szignifikánsak.

Az előző szüléstől eltelt időt vizsgálva látszik, hogy a nagyon rövid intervallumok nem jellemzőek, 1-4 éven belül a legnagyobb egy következő szülés esélye, ennél hosszabb intervallumok csak elvétve fordulnak elő. A két- és háromgyermekes anyák között a gyermekvállalás esélye szignifikánsan csökken az egygyermekesekhez képest, míg a háromnál több gyerekeseknél az esélyhányados újra emelkedik. A kétgyermekes modell terjed, de ugyanakkor van egyfajta polarizálódás is, akinek már született négy vagy több gyermeke, nagyobb valószínűséggel szül újabbakat, ők a valóban sokgyermekes anyákat reprezentálják a mintában. A töki számlálókörzet egyértelműen alacsonyabb termékenységet mutat, és megerősíti mind a teljes népességre vonatkozó makroadatokat, mind az 1970-es 25%-os minta elemzési eredményeinek érvényességét (Öri – Pakot 2015: 138).²⁰

Fontos, bár nem meglepő eredmény, hogy a termékenység szoros összefüggésben áll az iskolai végzettséggel. Az elvégzett osztályok számával mérséklődik a gyermekvállalási hajlandóság, 6 osztálynál magasabb végzettség esetében szignifikáns csökkenést látunk az 1. modellben, míg az 1930 előtt születetteknél a csökkenés nem lineáris, a 9 és több osztályt végzeteknél pedig megfordul a trend. Ez arra utal, hogy a termékenységcsökkenésnek megvannak a társadalmi összetevői, minden bizonnyal a magasabb státusú, iskolázottabb rétegekben indult el a születéskorlátozás.

Az első házasságkötés életkora nagyon gyenge pozitív összefüggést mutat a termékenységgel. Ha az anyának volt házasság előtti szülése, az későbbi, házasság utáni reprodukciós pályája során kicsit alacsonyabb gyermekvállalási hajlandóságot eredményezett, de az összefüggés nem szignifikáns. Ha az előzőleg született gyermek meghalt, az erősen növelte (több mint kétszeresére) egy következő szülés valószínűségét. Mindez arra utal, hogy a történeti idő előrehaladása, a helyi hagyományokhoz kötődő reprodukciós magatartás, az iskolázottsági-társadalmi különbségek mellett a (csökkenő) csecsemőhalandóság is fontos tényező lehetett a termékenységi átmenet szempontjából.

---

²⁰ A makroadatokat ugyanakkor egyfajta kiegyenlítődést is mutatnak, a demográfiai átmenet során a század közepére a termékenységkülönbségek csökkentek. Itt ennek nem nagyon látjuk a nyomait, szelektív mintánkra inkább a különbségek továbbélése jellemző. Ha a regressziót külön futtatjuk le a két korszakra (1946 előtt és után), akkor a második korszakra az esetszám még értékelhető eredményt ad. Tök alacsonyabb termékenysége ott is látszik, bár némileg kisebb mértékben. Perbál és Zsámbék között a termékenység szintjében ekkor sem volt szignifikáns különbség. Tök esélyhányadosa viszont Perbálhoz képest 0,637 volt (anyák száma 199, az eredmény $p < 0,05$ szinten szignifikáns). Tehát a kiegyenlítődést itt is működött, de kisebb mértékben, illetve lassabban.

2. táblázat: Egy újabb szülés esélye a már legalább egygyermekes nők körében a három vizsgált településen*

The likelihood of a next birth among women at least with one child in the three studied villages (discrete-time event history analysis, logistic regression)

	1. modell (1955 előtt születettek)			2. modell (1930 előtt születettek)		
	esély- hányados	szigni- fikancia	% v. átlag	esély- hányados	szigni- fikancia	% v. átlag
Házasság előtti szülése						
Nem volt	1		88,3	1		86,0
Volt	0,915		11,7	0,821		14,0
Előző gyermek						
Életben	1		92,4	1		90,7
Meghalt	2,206 **		7,6	2,124 **		9,3
Házasságkötés életkora						
	1,062 *		21,1	1,057		22,0
Periódus						
1946 előtt	1		27,8			
1946-tól	0,569 **		72,2			
Krizismentes év						
	1		87,1			
Krízis	0,647 *		12,9			
Anya születési kohorsza						
1900 előtt				1		18,2
1901–1910				1,058		17,0
1911–1920				0,845		28,2
1921–1930				0,509 **		36,6
Anya korcsoportja						
–19	1,285		2,8	1,652		0,8
20–24	1		15,9	1		10,4
25–29	0,729 *		21,5	0,632 **		17,5
30–34	0,304 ***		20,0	0,255 ***		20,4
35–39	0,154 ***		17,2	0,127 ***		21,0
40–	0,012 ***		22,7	0,009 ***		29,9
Előző szülés óta eltelt idő (hónap)						
0–12	0,167 ***		14,5	0,164 ***		12,3
13–24	1		12,1	1		10,4
25–36	0,944		9,4	1,035		7,9
37–48	0,747		7,6	0,827		6,6
49–	0,562 *		56,5	0,467 **		62,8

Forrás: 1970. évi népszámlálás 25%-os mintája alapján saját számítás.

Megjegyzés: szignifikáns *** p<0,001, ** p<0,01, * p<0,05, † p<0,1 szinten.

* Helyben született, 1970-ig a településeken élő nők, diszkrét idejű eseménytörténeti elemzés, logisztikus regresszió.

2. táblázat: Egy újabb szülés esélye a már legalább egygyermekes nők körében a három vizsgált településen* (folytatás)

The likelihood of a next birth among women at least with one child in the three studied villages (discrete-time event history analysis, logistic regression) (continued)

	1. modell (1955 előtt születettek)			2. modell (1930 előtt születettek)		
	esély- hányados	szigni- fikancia	% v. átlag	esély- hányados	szigni- fikancia	% v. átlag
Paritás						
1	1		32,7	1		28,8
2	0,524	***	35,7	0,541	**	35,9
3	0,598	*	18,3	0,723		18,7
4–	1,251		13,4	1,338		16,6
Elvégzett osztályok száma (anyák)						
–5	1,087		7,2	1,301		7,1
6	1		63,7	1		77,8
7–8	0,612	*	22,4	0,476	†	11,1
9–	0,386	**	6,7	0,640		4,1
Település						
Perbál	1		36,7	1		34,2
Tök	0,587	**	37,6	0,474	**	43,0
Zsámbék	1,106		25,7	1,207		22,7
Anyák	212			113		
Események (szülések)	267			192		
Kockázati idő (hónap)	38719			29451		

Forrás: 1970. évi népszámlálás 25%-os mintája alapján saját számítás.

Megjegyzés: szignifikáns *** p<0,001, ** p<0,01, * p<0,05, † p<0,1 szinten.

* Helyben született, 1970-ig a településeken élő nők, diszkrét idejű eseménytörténeti elemzés, logisztikus regresszió.

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányunkban egy Budapest környéki mikrorégió hosszú távú termékenységtörténetét vizsgáltuk. A makroadatok alapján megerősítést nyert az az állítás, hogy legalábbis a 19. század második felétől markáns etnikai-felekezeti különbségek figyelhetők meg, amelyek okairól egyelőre csak hipotéziseket lehet megfogalmazni. Valószínűleg az örökösödési és házassági szokások további vizsgálata fog alaposabb magyarázattal szolgálni ebben a tekintetben. A korábban nem használt források (népszámlálási feldolgozási táblák, állami anyakönyvek) és nem számolt makro termékenységi mutatók a

termékenységcsökkenés néhány részletét is jobb megvilágítás alá helyezték: a két német faluban csak az I. világháború hozott gyökeres változást a reprodukciós magatartásban, a gyermekvállalás korábbi életkorra összpontosult, és a termékenység csökkent. A két etnikai minta közötti különbség a II. világháború előestéjére eltűnően volt.

A helyben született és 1970-ben is a településeken élő, 1930, illetve 1955 előtt született, legalább egygyermekes nők reprodukciós pályáját az 1970-es népszámlálás 25%-os termékenységi mintájának adatai alapján vizsgálhattuk. Az eseménytörténeti elemzés jól illeszkedik a fenti képhez, illetve tovább árnyalja azt. Kirajzolódott a termékenységcsökkenés generációról generációra előrehaladó folyamata, de a világháborúk és a nagy gazdasági világválság termékenységkorlátozó hatása is. A gyermekvállalás egy fiatalabb és rövidebb életszakaszra összpontosult a 20. század második felére, ezen belül született kevesebb gyermek, a kétgyermekes családmódel elterjedése volt jellemző. Hosszú születési intervallumok és a 30 éves kor feletti gyermekvállalás ritka lett, a csökkenő termékenység egyértelműen a kívánt gyermekszám elérése utáni születéskorlátozásra utal (stopping behaviour). A termékenység szintje összefüggést mutat az iskolai végzettséggel is, a magasabb végzettségűek gyermekvállalási hajlandósága alacsonyabb, a termékenységi átmenetnek minden bizonnyal vannak társadalmi státusbeli háttértényezői a vizsgált régióban is. Ugyanakkor a többváltozós mikroelemzés azt is megmutatta, hogy a lokális különbségek – minden ez irányba ható tényező dacára – sem tűntek el teljesen a 20. században, ha több változóra kontrolláljuk az eredményeket, akkor a lokális etnikai-felekezeti differencia szignifikáns marad.

Közép-(település)szinten aggregált adatok alapján és egy részmintá individuális adatainak többváltozós elemzésével egyaránt a demográfiai átmenet kibontakozásának helyi (ugyanakkor az országos képbe jól illő) változatát sikerült dolgozatunkban megragadnunk, a folyamat és a lokális különbségek jobb megértése azonban még további kutatómunkát igényel.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

1970-es népszámlálás 25%-os mintája:

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár
XXXII-23-a, 1970. évi népszámlálás
Pest megye
4854. Perbál, 2-es számlálókörzet
4855. Perbál, 6-os számlálókörzet
5168. Zsámbék, 5-ös számlálókörzet
5169. Zsámbék, 9-es számlálókörzet
5042. Tök, 1-es számlálókörzet

Népszámlálási feldolgozási táblák, 1880, 1890, 1900, 1910, 1920, 1930, 1941:

Magyar Nemzeti Levéltár Óbudai Kutatóhely, XXXII-23-H
1880. Családi állapot összevetve a korrallal, 12. tábla, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye
1890. Családi állapot összevetve a korrallal, 12. tábla, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye
1900. Fontosabb demográfiai adatok, 11. tábla, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye
1910. Családi állapot, műveltség, vallás és anyanyelv korrallal összevetve, 12. tábla, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye
1920. Családi állapot és műveltség a korrallal összevetve, 12/1. tábla, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye
1930. Családi állapot és műveltség a korrallal összevetve, 12/1. tábla, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye
1941. Születési év és korév családi állapottal egybevetve, A.3. tábla, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye

Zsámbék, Tök és Perbál állami anyakönyveinek másodpéldányai, 1895-1941:

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltár, XXXIII. 1.

IRODALOM

Alter, George 1998: L'Event History Analysis en démographie historique. Difficultés et perspectives. *Annales de Démographie Historique*, 2. 25-35.
Andorka Rudolf 1969: A regionális termékenységkülönbségeket befolyásoló gazdasági és társadalmi tényezők. *Demográfia*, 12(1-2), 114-124.
Andorka Rudolf 1970: Születéskorlátozás az Ormánságban a 18. század vége óta. *Demográfia*, 13(1-2), 73-85.
Andorka Rudolf 1987a: *Gyermekszám a fejlett országokban*. Gondolat, Budapest.

- Andorka Rudolf 1987b: Adalékok az ormánsági „egyke” történetéhez Vajszló és Besence református anyakönyveinek családrekonstrukciós vizsgálata alapján. *KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Füzetek, 3*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 57–96.
- Andorka Rudolf 1991a: Településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok első eredményei. *KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Füzetek, 9*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 35–41.
- Andorka Rudolf 1991b: Egy „igazi” magyar falu, Átány népesedésének története a XVIII–XIX. században. *Ethnographia, 102*(1–2), 120–146.
- Andorka Rudolf 1998: La population hongroise du XVIIIe siècle à 1914. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (eds.): *Histoire des populations de l'Europe 2. La révolution démographique, 1750–1914*. Fayard, Paris, 427–439.
- Becker, Gary S. 1981 : *A treatise on the family*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Benda Gyula 2006: A magyarországi családrekonstrukciós vizsgálatok mérlege. In Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Osiris, Budapest, 67–76.
- Benda Gyula 2008: *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma, 1740–1849*. L'Harmattan, Budapest.
- Bengtsson, Tommy – Dribe, Martin 2006: Deliberate control in a natural fertility population: Southern Sweden, 1766–1864. *Demography, 43*(4), 727–746.
- Bengtsson, Tommy – Dribe, Martin 2014: The historical fertility transition at the micro level: Southern Sweden 1815–1939. *Demographic Research, 30*(17), 493–534.
- Bengtsson, Tommy – Campbell, Cameron – Lee, Z. James et al. 2004: *Life under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Bras, Hilde 2014: Structural and diffusion effects in the Dutch fertility transition, 1870–1940. *Demographic Research, 30*(5), 151–186.
- Breschi, Marco – Esposito, Massimo – Mazzoni, Stanislao – Pozzi, Lucia 2014: Fertility transition and social stratification in the town of Alghero, Sardinia (1866–1935). *Demographic Research, 30*(28), 823–852.
- Breschi, Marco – Fornasin, Alessio – Manfredini, Matteo 2013: Patterns of reproductive behavior in transitional Italy: The rediscovery of the Italian fertility survey of 1961. *Demographic Research, 29*(44), 1227–1260.
- Caldwell, John C. 1982: *Theory of fertility decline*. Academic Press, New York.
- Coale, J. Ansley 1973: The demographic transition reconsidered. In *International Population Conference, Liège*, IUSSP, Liège, 53–57.
- Coale, J. Ansley – Watkins, C. Susan (eds.) 1986: *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton University Press, Princeton.
- Cummins, Neil 2009: *Marital fertility and wealth in transition era France, 1750–1850*. Paris School of Economics, Working Papers, 2009–16.
- Dányi Dezső 1977 : Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. *Demográfia, 20*(1), 56–87.
- Dányi Dezső 1991a: Bevezetés – összefoglalás. *KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Füzetek, 9*, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 9–20.

- Dányi Dezső 1991b: Regionális családrekonstrukció, 1830–39, 1850–59. *KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Füzetek*, 9, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 99–156.
- Dányi Dezső 1991c: Demográfiai átmenet, 1880–1960 (Princetoni indexek). *KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Füzetek*, 9, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 187–231.
- Dányi Dezső 1994: Magyarország termékenységének csökkenése, 1910–1930. Néhány területi, foglalkozási jellemző. *KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Füzetek*, 13, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 109–200.
- Davis, Kingsley 1945: The world demographic transition. *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 237: 1–11.
- Demény, Paul 1968: Early Fertility Decline in Austria-Hungary: a Lesson in Demographic Transition. *Daedalus*, 97(2), 502–522.
- Dribe, Martin – Oris, Michel – Pozzi, Lucia 2014: Socioeconomic status and fertility before during, and after the demographic transition: An introduction. *Demographic Research*, 31(7), 161–182.
- Dribe, Martin – Scalone, Francesco 2010: Detecting deliberate fertility control in pretransitional populations: evidence from six German villages, 1766–1863. *European Journal of Population*, 26(4), 411–434.
- Dribe, Martin – Scalone, Francesco 2014: Social class and net fertility before, during, and after the demographic transition: A micro-level analysis of Sweden 1880–1970. *Demographic Research*, 30(15), 429–464.
- Easterlin, Richard A. 1975: An economic framework for fertility analysis. *Studies in Family Planning*, 6(3), 54–63.
- Easterlin, Richard A. – Crimmins, Eileen M. 1985: *The fertility revolution: a supply-demand analysis*. University of Chicago Press, Chicago.
- Galgóczy Károly 1877: *Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monographiája. 3. kötet, A megye részletes leírása*. Weiszmann testvérek, Budapest.
- Gutman, Myron – Alter, George 1993: Family Reconstitution as Event History Analysis. In Reher, D. – Schofield, R. (eds.): *Old and New Methods in Historical Demography*. Oxford, Clarendon Press, 159–177.
- Hablicsek László 1991: Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. *KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Füzetek*, 9, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 43–97.
- Hablicsek László 1995: *Az első és második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép-kelet-Európában*. Kutatási Jelentések 54, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Henry, Louis 1956: *Anciennes familles genevoises. Étude démographique, XVI–XXe siècle*. Presses Universitaires de France, Paris, (INED, Travaux et documents, cahier no. 26).
- Henry, Louis 1961: Some data on natural fertility. *Eugenics Quaterley*, 8(2), 81–91.
- Horváth Lajos 2000: Pest megye településeinek adatai. In Horváth Lajos – Kovacsics József (összeáll.): *Magyarország történeti statisztikai helynévtára. 15. Pest megye*. KSH Népszámlálási Főosztály, Budapest, 63–218.

- Kamarás Ferenc 1991: A magyarországi demográfiai átmenet sajátosságai, 1900–1920. *KSH NKI Történelmi Demográfiai Füzetek* 9. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest. 157–186.
- Kamarás Ferenc 2000: A termékenység, népesség-reprodukció. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2000*. TÁRKI, Budapest, 409–432.
- Katus László 1980: A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században. *Történelmi Szemle*, 23(2), 270–288.
- Klinger András (szerk.) 1969: *A népmozgalom főbb adatai községenként, 1901–1968*. KSH, Budapest.
- Klinger András et al. (szerk.) 1972–1984: *A népmozgalom főbb adatai községenként, 1828–1900. I–VIII*. KSH, Budapest.
- Koloh Gábor 2013a: Demográfiai válság az Ormánságban: Családrekonstrukciós eredmények a vajszlói anyakönyvi kerületből. *Korall*, 54, 104–117.
- Koloh Gábor 2013b: Az ormánsági „egyke” és toposza: Az Ormánság népesedése 1895 és 1941 között. *Demográfia*, 56(2–3), 195–213.
- Koloh Gábor 2014: „A másik részük nyomtalanul elmúlt a semmiben...” A beseneci református anyakönyvek családrekonstrukciós vizsgálata az 1787 és 1948 közötti időszakra vonatkozóan. In Őri Péter (szerk.): *Szám-(és betű)vetés: Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. KSH NKI, Budapest, 191–206.
- Kok, Jan 2007: Principles and prospects of the life course paradigm. *Annales de Démographie Historique*, 203–230.
- Kovács Alajos 1923: Az egyke és a népszaporodás. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1(3–4), 65–79.
- Kovács Alajos 1936: Az egyke pusztítása a Sárközben. *Magyar Statisztikai Szemle*, 14(11), 905–919.
- KSH 1977: 1970. évi népszámlálás 31. Az adatfelvétel és feldolgozás összefoglaló ismertetése. KSH, Budapest.
- Lee, James Z. – Feng, Wang – Tsuya, Noriko 2010: Previous paradigms and new models. In Tsuya, Noriko – Feng, Wang – Alter, George – Lee, James Z. (2010): *Prudence and Pressure: Reproduction in Europe and Asia 1700–1900*. MIT Press, Cambridge, MA., 23–37.
- Lesthaeghe, Ron – Surkyn, Johan (1988): Cultural dynamics and economic theories of fertility decline. *Population and Development Review*, 14(1), 1–45.
- Livi Bacci, Massimo 1986: Social-group forerunners of fertility control in Europe. In Coale, J. Ansley – Watkins, C. Susan (eds.) 1986: *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton University Press, Princeton, 182–200.
- Népmozgalom 1901–1910: *A Magyar Szent Korona Országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal Budapest, 1913.
- Notestein, Frank W. (1945): Population – the Long View. In Schulz, Theodore W. (ed.): *Food for the World*. University Press, Chicago, 36–57.
- Őri Péter 2003: *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. Kutatási Jelentések 75. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.

- Őri Péter 2006: Demográfiai átmenetek Magyarországon. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye a 19. század végén, 20. század elején. *Demográfia*, 49(4), 299–341.
- Őri Péter 2007: *Demographic Patterns and Transitions in 18-20th Century Hungary: County Pest-Pilis-Solt-Kiskun in the Late 18th and Early 20th Centuries*. HDRI Working Papers on Population, Family and Welfare, no. 10. HDRI, Budapest.
- Őri Péter 2010: „Eseménytörténet” a történeti demográfiában. In Papp Gábor – Szijártó M. István (szerk.): *Mikrotörténelem másodfokon*. L'Harmattan, Budapest, 279–284.
- Őri Péter 2012: Magyarország társadalma 1869-ben. A MOSAIC-projekt magyarországi adatbázisa. *Demográfia*, 55(4), 292–315.
- Őri Péter 2014: Mozaikok... Három Pest megyei község (Zsámbék, Tök, Perbál) népességtörténeti vázlata. In Őri Péter (szerk.): *Szám-(és betű)vetés: Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. KSH NKI, Budapest, 207–245.
- Őri Péter – Pakot Levente 2015: Termékenységi átmenet mikroperspektívából 1970-es retrospektív adatok alapján. *Demográfia*, 58(2–3): 117–144.
- Pakot Levente 2010: Életútvizsgálatok és léptékváltás a család- és népességtörténeti kutatásokban. In Papp Gábor – Szijártó M. István (szerk.): *Mikrotörténelem másodfokon*. L'Harmattan, Budapest, 259–278.
- Pakot Levente 2013: *Nemek és nemzedékek: Demográfiai reprodukció a 19–20. századi Székelyföldön*. KSH NKI Kutatási Jelentések (95). KSH NKI, Budapest.
- Pakot Levente 2014: Gyermekvállalás a demográfiai átmenet idején a Nyugat-Dunántúlon. In Őri Péter (szerk.): *Szám-(és betű)vetés: Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. KSH NKI, Budapest, 247–270.
- Pakot Levente 2015: Házasságkötés és első gyermekvállalás: büki és csepregi női életutak a XX. században. *Vasi Szemle*, 69(6), 992–1004.
- Pakot Levente 2016: Társadalmi státusz és gyermekvállalás a Nyugat-Dunántúlon: Bük, 1850–1939. *Korall*, 63. 130–157.
- Pakot Levente – Őri Péter 2015: Socioeconomic and religious differentials in marital fertility during the fertility transition: A micro-level study from Western Hungary, 1850–1939. *Demográfia, English Edition*, 58(5), 5–37.
- Reher, David S. 1999: Back to the basics: mortality and fertility interactions during the demographic transition. *Continuity and Change*, 14(1), 9–31.
- Reher, David S. – Sanz-Gimeno, Alberto 2007: Rethinking historical reproductive change: insights from longitudinal data for a Spanish town. *Population and Development Review*, 33(4), 703–727.
- Schellekens, Jona – Van Poppel, Frans 2012: Marital fertility decline in the Netherlands: child mortality, real wages, and unemployment, 1860–1939. *Demography*, 49(3), 965–988.
- Szél Tivadar 1930: A házasságok termékenysége Budapesten. *Budapest Főváros Statisztikai Közleményei*, 60(2).
- Szukicsné Serfőző Klára 1986: *A termékenység és az iskolai végzettség néhány összefüggése Magyarországon az elmúlt negyedszázadban*. KSH NKI Kutatási Jelentések (28). KSH NKI, Budapest.
- Szukicsné Serfőző Klára 2000: A termékenység változásának néhány jellemzője a legutóbbi nyolc évtizedben. *Demográfia*, 43(4), 445–476.

- Tekse Kálmán 1969: A termékenység néhány jellemzője Közép- és Dél-Európában az első világháború előtt. *Demográfia*, 12(1-2), 23-48.
- Thirring Lajos 1936: Adalékok a házas termékenység 1930. évi statisztikájához. *Magyar Statisztikai Szemle*, 14(8), 667-693.
- Thirring Lajos 1941: Foglalkozási sajátosságok és házas termékenység. In Thirring Lajos: *Tanulmányok az 1930. évi népszámlálás köréből*. Budapest, 61-77.
- Thirring Lajos 1959: Vizsgálódások a termékenység alakulásának foglalkozási, társadalmi-gazdasági jellegzetességeiről. *Demográfia*, 2(1), 54-73.
- Tsuya, Noriko - Feng, Wang - Alter, George - Lee, James Z. 2010: *Prudence and Pressure: Reproduction in Europa and Asia 1700-1900*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Van Bavel, Jan 2004a: Diffusion effects in the European Fertility Transition: historical evidence from within a Belgian town (1846-1910). *European Journal of Population*, 20(1), 63-85.
- Van Bavel, Jan 2004b: Deliberate birth spacing before the fertility transition in Europe: Evidence from nineteenth-century Belgium. *Population Studies*, 58(1), 95-107.
- Van Bavel, Jan - Kok, Jan 2004: Birth Spacing in the Netherlands. The Effects of Family Composition, Occupation and Religion on Birth Intervals, 1820-1885. *European Journal of Population*, 20(2), 119-140.
- Van Poppel, Frans - Derosas, Renzo 2006: Introduction. In Derosas, Renzo - van Poppel, Frans (eds.): *Religion and the Decline of Fertility in the Western World*. Springer, Dordrecht, 59-81.

THE PATTERNS OF FERTILITY TRANSITION IN A MICRO-REGION (ZSÁMBÉK, TÖK, PERBÁL AT THE END OF THE 19TH AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES)

ABSTRACT

This paper examines the level and spatial, denominational differences of pre-industrial fertility in Hungary. At the same time, it investigates the characteristics of fertility transition on the basis of the 19–20th century population history of a micro-region of mixed ethnic and denominational composition. First, the three villages' (Zsámbék, Tök, Perbál close to Budapest) aggregated data are studied in order to explore fertility differences and fertility decline from the end of the 19th century up to WW II. After that, a special sub-sample related to the population history of the villages has been created on the basis of the 25% fertility sample of census 1970: the subpopulation of women who were born or in-migrated in the villages before their reproductive life stage and lived in the three villages in 1970 as well. The individual level, multivariate statistical analysis (event history analysis) of their life courses provides us with a better understanding of the local process of fertility transition.

Macro level statistics have confirmed that marked ethnic and denominational differences took place even in the first part of the 20th century: the two Catholic German villages showed high fertility as compared to Calvinist Hungarian one, and irreversible fertility decrease started only in the period of WWI. Analyses based on descriptive statistics and event history models have resulted in similar views on fertility transition: child-bearing was concentrated on a shorter life stage and younger age-groups in the first part of the 20th century which resulted in lower fertility. Educational level affected fertility, those with a higher level of education had lower fertility. Besides the secular trend of fertility decline, the impacts of the two world wars and the great economic crisis in 1929–1933 could also be demonstrated. At the same time, former local differences also lived further in the 20th century in the period of fertility transition.